

Barta L. Tamás

FÖLDREFORM ÉS AGRÁRDEMOKRÁCIA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Magyarországon a 20. század első felében a lakosság többsége a mezőgazdaságból élt, így a földtulajdon eloszlása és használata a társadalom életének egyik fontos kérdése volt. A földműveléssel foglalkozó népesség jelentős része nem rendelkezett földtulajdonnal, az ország mezőgazdaságában az arisztokraták kezében lévő nagybirtokok voltak a meghatározóak, amelyek mind a tőkés termelés nagyüzemi bér munkarendszere, mind a korábbi feudális társadalmi viszonyok és függőségek jellegzetességeit magukon viselték. A változás időszerűsége nem csak a mezőgazdasági népesség megélhetése, a javak és termelőeszközök egyenlőbb elosztása miatt vetődött fel már a századfordulótól kezdve, hanem azért is, mert a világpiacon megjelenő olcsó amerikai gabona elterjedésével szükségessé vált az országban domináns „külterjes” gabonatermelésről való átállás a változatosabb, gyümölcs- és zöldségféléket, takarmányokat, ipari növényeket termelő, „belterjes” gazdálkodásra. Ehhez pedig az extenzív helyett az intenzív fejlesztések és kisebb nagyságú birtokok voltak a megfelelőbbek. A 20. század első felében a parasztság képviselőinek igényével fellépő valamennyi mozgalom hasonló célokat tűzött ki maga elé: a termőföldnek a földművesek kezébe adása, 5–20 holdas családi birtokok létrehozása, az ezeken lehetővé váló intenzív fejlesztések támogatása, mezőgazdasági szakmai érdekvédelem és a kisbirtokosok szövetkezeteinek segítése. A magyar földműves mozgalomban két alapvető hagyomány alakult ki: egy radikálisabb „alföldi” ún. agrárszocialista vonal, amely nagyobb hangsúlyt fektetett a földnélküli földmunkások megszervezésére, és egy mérsékelt, „dunántúli” ún. kisgazdavonal, amelyben (elnevezése ellenére) a módosabb gazdák játszottak meghatározó szerepet. A radikális földreform teljes megvalósítására a II. világháború után kialakuló helyzet adott lehetőséget, azonban ennek eredményeit a teljes sztálinista hatalomátvétel következtében megkezdődő kényszerkollektivizálás jórészt megsemmisítette, de legalábbis ignorálta az ebben rejlő további lehetőségeket.

A magyar parasztság társadalmi viszonyainak vizsgálatánál érdemes kritikával viszonyulnunk ahhoz a sematikus képhez, mely szerint a parasztság mindig is önálló és részben önellátó kistermelőket jelentett, akiknek hagyományos élete kizárólag a 20. század közepén bekövetkező kényszerkollektivizálás következtében változott meg. A valós kép ennél árnyaltabb, a parasztság életének átalakulása pedig messzebbre, a tőkés világpiacon rendszer logikájára vezethető vissza.

Magyarországon a 20. század első felében a lakosság döntő többsége a mezőgazdaságból élt. Ez természetesen következett abból a helyzetből, amit az ország az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági rendjében, valamint a globális tőkés gazdasági rend félperifériáján elfoglalt (Éber et al. 2014). Így a földtulajdon kérdése végig központi kérdés volt a korszak gazdasági és politikai vitáiban. Mivel a 19. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy az 1848-as jobbágyfelszabadítás önmagában nem oldotta meg a földművelő népesség minden problémáját (mivel nem, illetve csak igen kis részben járt a tulajdonviszonyok jelentős átrendezésével [Berend és Szuhay 1973]), jó néhány teória született arról, hogyan lehetne a termelőeszközök és megtermelt javak aránytalan elosztását egy újabb reformmal megváltoztatni. Eközben a viták, társadalmi konfliktusok és érdekellentétek kavargásában megszületett egy új mozgalmi forma, amelyben az országnak addig az aktív politikai döntéshozásba be nem engedett rétegei kértek beleszólást életük alakításába. Megszületett egy sokszínű magyar agrár-demokrata hagyomány, amelynek emléke kevésbé él a köztudatban, de ma is sok tanulsággal szolgálhat.

ÉRVEK A KISBIRTOKRENDSZER MELLETT

A magyar földbirtokrendszer átalakításának kérdése kétféleképpen vetődött fel a 19. század végétől kezdve. Egyrészt mint tulajdonjogi és elosztási kérdés, vagyis egy egyenlőbb, igazságosabb társadalmi struktúrára való törekvés. Másrészt mint a termelés technikai kérdése, vagyis hogy a kisbirtok vagy a nagybirtok-e a mezőgazdaság hatékonyabban, kifizetődőbben termelő eszköze.

A századforduló több fontos közgazdász és szociológusa felhívta a figyelmet egy világpiacon jelenségre, amely döntően befolyásolta

a magyar agrárnépesség életszínvonalát a következő században. Ez a gabonaárak hirtelen esése volt az 1880-as években, amelynek oka egyértelműen az volt, hogy nagy mennyiségű olcsó gabona jelent meg az európai piacokon, jelentős részben az Amerikai Egyesült Államokból, ahol ekkoriban hatalmas új területeket vontak nagybirtokos, szemtermelésre berendezkedett művelés alá. Ez igen kedvezőtlen helyzetbe hozta a nagyrészt gabonatermelésre berendezkedett (az Osztrák-Magyar Monarchián belül is az „éléstár” szerepét játszó) Magyarország gazdaságát (Éber et al. 2014). Az országon (és az egész régión) belül viszont így még inkább az eleve kedvezőbb helyzetből induló, hatalmas birtokokkal rendelkező arisztokraták kerültek előnybe, hiszen ők nagyobb tömegű árut voltak képesek forgalomba hozni, tehát megtehették, hogy olcsóbban dobják piacra saját termékeiket, mint a kisebb birtokokkal rendelkező közép- és kisbirtokos parasztok. Ez a helyzet számos parasztcsalád kiszolgáltatottságát növelte, és kizsákmányoláshoz vagy önkizsákmányoláshoz vezetett: akiknek volt saját földjük, azoknak a kifizetődőbb termelés érdekében vagy saját szükségleteikből kellett engedniük (pl. a ruhán vagy az élelmiszeren spórolniuk), vagy nagybirtokosok földjein kellett bér munkát vállalniuk. A mezőgazdasági cselédek pedig, akik saját birtokkal nem rendelkezvén az arisztokraták nagybirtokain bérmunkásként dolgoztak, gyakorlatilag jobbgysorban maradtak, mivel a földesúrtól való személyi függés jelentette az egyetlen biztos megélhetést. Az egész jelenséget a legkomplexebben (nemzetközi kitekin-téssel is) Dániel Arnold agrárközgazdász írta le a 20. század első két évtizedében készült (és nagyrészt a Huszadik Század folyóiratban megjelent) írásaiban (Dániel 1906).

A folyamat nagymértékben öngerjesztő is volt: a tönkremenő kisbirtokosok sok esetben kénytelenek voltak eladni a földjeiket, amelyeket természetesen leginkább a tőkével bőven rendelkező nagybirtokosok tudtak megvásárolni. Ezzel párhuzamosan a megmaradó kisebb birtokok is elaprózódtak. Ennek csak egyik oka volt a földek öröklése. A másik ok az volt, hogy a kisebb birtokosok tőke hiányában nem tudták a birtokukat extenzíven sem bővíteni, azaz nem tudtak új földeket vásárolni. A birtokvásárlásokat akadályozta a kötött forgalmú (részben elidegeníthetetlen) birtokok nagy meny-

nyisége is (Kerék 1937, Kerék 1939).¹ A folyamat következményeként a részben önellátó gazdálkodásra képes paraszti középréteg zsugorodott össze, míg az egyre kisebb saját (törpe)birtokon gazdálkodó, egyre nagyobb mértékben a bérmunkára utalt többség élete egyre kevésbé különbözött a földnélküli földmunkásokétól (Kerék 1939, Berend és Szuhay 1973). Az az ellentmondásos helyzet alakult ki tehát, hogy a feudalizmus maradványaként jelenlévő kötött birtokrendszer felgyorsította a kapitalista bérmunka kialakulását a mezőgazdaságban (Éber et al. 2014), részben azért, mivel a kötött nagybirtokok rendszere már maga is egy előzetes tőkekoncentrációt jelentett.

Így a parasztságon belül is egyre inkább növekedtek a vagyoni különbségek, ez pedig jelentősen hozzájárult a zárt falusi közösségek felbomlásához, a mindennapi érintkezés megváltozásához (Reitzer 1937)² – közvetve pedig megnehezítette a parasztság egységes érdekvédelmének és politikai képviselésének kialakulását is.

Eközben az iparfejlesztés sem haladt olyan ütemben, hogy az ország megnövekedett népességének, és azon belül a mezőgazdasági munkaerő-feleslegnek megfelelő munkát tudott volna biztosítani, így a tönkrement egykori kisbirtokos előtt sem állhatott más megoldás, mint a földtelen földmunkáslét, a kiszolgáltatott cselédsors vagy a kivándorlás (ez utóbbi, mint ismeretes, elsősorban a 20. század első évtizedében és az 1910-es évek első felében öltött nagy méreteket). Hosszú távon tehát a nagybirtokok egyre inkább növekedtek, a föld-

1 Kerék Mihály agrárközgazdász a földkérdéssel foglalkozó hatalmas munkájában kimutatta, hogy a legnagyobb kötött birtokállománnyal a közbirtokossági és törvényhatósági (városi és községi) birtokok, valamint a Római Katolikus Egyház birtokállománya után a kötött forgalmú birtokok legnagyobb területét (mintegy 321 ezer kataszteri holdat) az 1930-as években a magánkézben lévő ún. hitbizományi birtokok teszik ki (Kerék 1939), amelyek rendszerét a korábbi pár évtized során a liberális, szabadkereskedelmi elvekre hivatkozó földbirtokos elit sem engedte megbontani (uo.). Más szóval: a liberális-agrárius és a protekcionista-iparvédő elitcsoportok konfliktusában (Éber et al. 2014) egyfajta kimondott vagy kimondatlan konszenzus alakult ki a kötött birtokok szükségességéről. A kép valószínűleg az I. világháború előtt sem lehetett sokkal kedvezőbb. Ezt a kötött birtokrendszert tehát joggal tartotta a korszak több írója a feudalizmus továbbélésének a kapitalista gazdálkodás keretei között.

2 Reitzer Béla szociológus szintén az 1930-as években felhívta rá a figyelmet, hogy a falvakban a vagyoni különbségek mennyivel meghatározóbbá váltak a helyiek tudatában, mint a vallási különbségek. Ugyanerről a jelenségről számoltak be az 1940-es évek elején a Györffy István Kollégiumba jelentkező parasztfiatalok is (PIL 302. fond 1/12).

művelő népesség pedig egyre nagyobb tömegben elszegényedett. A jelenség természetesen nemcsak a magyar területeket érintette, hanem minden közép-kelet-európai „agrárországot”.

Erre a jelenségre már a 20. század eleji néprajztudomány is felfigyelt: Györffy István például a parasztviseletek díszesedésén majd polgáribbá válásán keresztül következtetett a parasztság társadalmi helyzetének önállóvá válására, majd elszegényedésére: „A parasztság nagy tömegei még legalább a nyolcvanas évek végéig a polgárosodás reformkori (...) modellje szerint haladtak abban a reményben, hogy a régi paraszti életforma s értékrend nagy részének megőrzésével, parasztként illeszkedhetnek be az új polgári társadalomba. (...) 1890 táján azonban (...) kiábrándulás váltja föl a paraszti módon való polgárosodás reményeit és új utak keresése jön, ekkor vált át vidékenként eltérő útemben a népművészeti divat semlegesebb, városiasabb formákra” – írta 2009-ben Hofer Tamás, Györffy István korábbi megfigyeléseire utalva (Hofer 2009: 185–186).

A jelenségre különböző megoldási javaslatok születtek. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt többségében ekkor még a Karl Kautsky-féle felfogás volt az uralkodó, miszerint a tőkekoncentráció a mezőgazdaságban is ugyanúgy következik be, mint az iparban (a nagyüzemek elnyelik a kisüzemeket), ezért a megoldás nem a földvagyon egyenlőbb elosztása, hanem a mezőgazdasági nagyüzemek köztulajdonba vétele (idézi: Dániel 1906)³. De már a párton belül is megjelentek ezzel szemben kritikus hangok, például az elismert közgazdász, Varga Jenőé, aki rámutatott, hogy mezőgazdaságban a produktivitás fokozása nem feltétlenül lehetséges ugyanolyan mechanikus módon, mint az iparban (nagyobb tőkebefektetéssel) (Varga 1909–1910a), ezért a megoldás inkább a kisüzemek megerősítése lenne a kollektivizálással szemben (Varga 1909–1910b). A konzervatívabb körök (például a nagybirtokosok érdekképviselői szerve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület – OMGE képviselői) ezzel szemben általában amellet érveltek, hogy kedvezőbb jövedelemeloszlás elérhető a termelés hatékonyabbá tételével is: meliorációval, intenzívebb művelési módok megtalálásával és

3 Ezzel általában a szociáldemokrata pártokban Eduard David felfogását állították szembe, aki a mezőgazdasági termelésben a mennyiségi befektetéssel szemben a minőségi ráfordítást, azaz a szakértelem szerepét emelte ki, a földhozam növelését pedig ennél fogva nem csak nagyüzemi termelésben tartotta elképzelhetőnek (Idézi: Dániel 1906).

az ezekhez adott állami kölcsönökkel, kishaszonbérletek kiosztásával és a földmunkáslakosság bizonyos részének áttelepítésével a túlnépesedett területekről olyan helyekre, ahol nagyobb a munkaerőigény (Iván 1935). Az ilyen típusú megoldási javaslatok meghatározóak maradtak az 1930-as években is a konzervatívabb szemléletű agrárközgazdászoknál (Czettler 1995) és publicistáknál is (Rác 1935). Elmondható tehát, hogy ennek az irányzatnak a hívei is, a gazdasági liberalizmus hangoztatása ellenére, alapvetően felülről jövő, állami beavatkozással képzelték el a helyzet megoldását.

Felbukkant az a vélemény is, hogy új kisbirtokok kialakítása helyett a meglévő kis- és középbirtokokat kellene megerősíteni, stabilabbá tenni, esetleg úgy, hogy a hitbizományi rendszert ezekre is kiterjesztik (Rác 1935). Ezekben a véleményekben, a kisbirtokosok megerősítésében gyakran felbukkant a földkérdés etnonacionalista értelmezése is, vagyis az a nézet, hogy elsősorban a magyar gazdák és középrétegek erősítése a fontos a kevert nemzetiségű területeken, más nemzetiségek rovására (Pongrácz 1936). A 20. század elején ezt a hozzáállást leginkább Beksics Gusztáv képviselte (idézi: Iván 1935). Elképzeléseinek azonban később, már a trianoni béke után is akadtak továbbvivői, akik továbbra is a földkérdés „nemzetvédelmi” szerepét hangsúlyozták, ez azonban gyakran nem a jelen problémáira adott valós válaszként jelent meg, hanem úgy, mint utólagos bölcselkedés arról, hogy a korábbi, nagyobb országterületen hogyan *kellett volna* kezelni a földkérdést (Pongrácz 1936)⁴. Ez az etnonacionalista gondolat, a „nemzetféltő” aggodalom a két világháború között az agrárdemokrata (tehát „földosztó”) teoretikusok érvelésében is fel-felbukkant, ők azonban ezzel nem a Trianonhoz vezető utat próbálták magyarázni. Kritikájuk éle elsősorban a magyarországi németek („svábok”) ellen irányult (az ő terjeszkedésüktől akarták az elszegényedő magyarságot megóvni).

Mindezek mellett a 20. század elején a polgári értelmiség diskurzusaiban is megjelent egyfajta agrárdemokratának nevezhető megoldásvázlat, amelynek alapja a földtulajdon újraelosztása volt. Ez utóbbi javaslat reflektált a magyar mezőgazdaság megváltozott világszíni helyzetére is: abból indult ki, hogy a kelet-európai termelők helyzetén

4 Ez a félelem a Harmadik Birodalom agresszív etnonacionalizmusára adott reakció volt. (Ez elsősorban Kovács Imrénél volt megfigyelhető, aki a II. világháború után a svábok kitelepítésének elsőszámú szószólója lett.) (Ungváry 2001; Kerék 1939:)

elsősorban az javítana, ha a gabonán kívül más termékekkel is meg tudnának jelenni az európai piacokon: gyümölcs- és zöldségárakkal, állati eredetű termékekkel, takarmánynövényekkel. Ehhez a mezőgazdaság extenzív fejlesztése (minél nagyobb területek művelés alá vonása) helyett intenzív, technikai fejlesztésekre (a termőterület jobb kihasználására) és nagyobb szakértelemre van szükség. A kézenfekvő megoldás tehát egy földosztással járó földreform volt, amelynek során az állam törvényileg meghatározza az egy tulajdonos kezében összpontosuló földterület maximális mértékét, a meglévő nagybirtokok ezen felül eső részét elkobozza, majd szétosztja a földműveléssel foglalkozó, de saját birtokkal addig nem rendelkező népesség, illetve az addigi „törpebirtokosok” között. Az így létrejövő kisbirtokokon pedig lehetővé válhat az intenzívebb, „belterjesebb” művelés az egyoldalú gabonatermelés helyett (Dániel 1913). Mivel pedig az újonnan földhöz jutott kisbirtokosok nem feltétlenül rendelkeznek a fejlesztésekhez szükséges tőkével, népszerűsíteni kell a szövetkezetek gondolatát is a paraszti népesség körében. A szövetkezetek létrehozása mellett szólt a szerves iparfejlesztés szükségessége is, amely elsődlegesen az ország mezőgazdaságára épülő ipar kellett, hogy legyen (például konzervgyártás).

„Ha Magyarországon erősen megszorodnék a törpebirtokok száma, s ezek szövetkezeti úton szerzett tőkével, egymást szövetkezetiileg támogatva megjavítanák gazdálkodásukat: nem csupán nagyobb súlyt helyezhetnének (...) iparnövények termesztésére, nem csupán belterjes rétgazdaságot s a mainál sokkal nagyobb arányú állattenyésztést üzhetnének, de azon kívül (...) az előbb említett fogyasztási cikkek nagy tömegeit szállíthatnák ki az országból” – vélte Dániel Arnold (Dániel 1906).

Idővel a kelet-európai térség minden országában színre léptek olyan parasztság által meghatározott pártok, amelyeknek ezek voltak a fő követeléseik – a klasszikus szociáldemokrata népjóléti törekvések (munkavállalói érdekvédelem, ingyenes oktatás és egészségügy, munkajog, biztosítás stb.) mellett. Így indokolt lehet ezeket a paraszti agrárpártokat önálló politológiai kategóriának tekinteni: talán leginkább az „agrárdemokrata” kifejezés illene rájuk. Ezek a szervezetek elvetették ugyan a mezőgazdasági üzemek teljes köztulajdonba vételét, pozitívan viszonyultak viszont az önkéntes szövetkezeti szerveződésekhez. Ez nagymértékben meghatározta az agrárdemok-

rata mozgalmaknak a szociáldemokrata és kommunista pártokhoz való aktuális viszonyát is.

A MAGYAR AGRÁRSZOCIALIZMUS

Az 1890-es évtizedben egyre inkább megjelent a mezőgazdaságban dolgozó, de saját földtulajdonnal nem rendelkező, bérből élő földmunkások politikai képviseletének igénye is. Ez nyilvánvalóan szintén összefüggésben volt a gabona előbb említett túltermelési válságával: egyrészt a főúri kézben lévő nagybirtokok egyre inkább lenyomni igyekeztek földmunkásaik és cselédek bérét, hogy termékeiket (elsősorban a gabonaféléket) minél olcsóbban termelhessék meg. Másrészt a már említett körülmények miatt (mivel a saját földtulajdonnal rendelkező gazdák közül is sokan rá voltak utalva a nagybirtokosoknak végzett bérmunkára) erősen elmosódott a határ kiszegzdek és földmunkások között. Ez kialakított a két réteg között egyfajta szolidaritást. A harmadik tényező pedig egy harmadik, köztes réteg volt: a kubikosoké, azaz azoké a földmunkásoké, akik nem voltak kiszolgáltatva a nagybirtokosoknak (mint a cselédek), mert a 19. század végén számos munkaalkalmat találhattak nagy állami beruházásokon, például folyószabályozások munkálataiban. A földmunkásságon belül így tehát az ő helyzetük volt leginkább hasonló az ipari munkásokéhoz, amennyiben a feudális (személyi) függésektől már teljesen megszabadultak, és teljesen a saját munkaerejükre támaszkodó, bérből élő munkásréteget képviseltek. Így természetes, hogy rájuk hatottak legnagyobb mértékben a tőke és munka konfliktusáról szóló szociáldemokrata eszmék.

Mindezek a tényezők az Alföldön az agrár-érdekképviseletnek egy új irányzatát hívták életre: megjelentek az agrárszocialista mozgalmak, amelyek a szociáldemokrata eszmék alapján már nemcsak földtulajdonért, hanem a szakszervezeti és sztrájkjogért és az egyenlőbb oktatásért is síkra szálltak. Az aratás időszakában egy-egy munkacsoport sztrájkja érzékenyen érinthette a nagybirtokok tulajdonosait. Ezt a helyzetet használták ki az agrárszocialisták. Az időről időre (spontán módon is) megjelenő aratósztrájkok és a kubikosok sztrájkjai a hatóságok kemény fellépését váltották ki, nem volt ritka a sztrájkolókat elleni fizikai erőszak, a csendőrség vagy a kivezényelt katonaság löfgyver-

használata sem (Simon 1962). A következő évtizedekben több törvény is született a földmunkásmozgalmak visszaszorítására. Ilyen volt az 1898/II. törvénycikk, az ún. „rabszolgotörvény”, amely nemcsak a sztrájkot, hanem a földmunkás munkavállalók szabad mozgását is megnehezítette, és az 1907/XLV. törvénycikk, az ún. „derestörvény”, amely a fizikai büntetés kiosztását könnyítette meg a cselédekkel szemben (Farkas 1971; Sidó és Szarvas 2020).

Az első szervezettebb agrárszocialista törekvések általában falusi olvasókörekből és gazdakörekből indultak ki, vagy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) helyi szervezeteihez kötődtek. Ez utóbbiaknak egyik leghíresebbé vált alakja, Szántó Kovács János kubikos volt, aki Hódmezővásárhelyen állt a helyi földmunkások szervezkedésének élére. 1894 áprilisában a helyi hatóságok letartóztatták, a szabadon engedéséért tüntető földműves híveit pedig katonai erővel verték szét. Szántó Kovács Jánost 1895 márciusában állították bíróság elé, és ítélték 5 év börtönbüntetésre, amit le is töltött. A per alatti bátor és öntudatos kiállása sokak szemében már életében legendává tették. Erre a legendára persze később az államszocialista hatalom is megpróbált kultuszt építeni később.⁵

1897-ben aztán egy önálló agrárszocialista párt is alakult Független Szocialista Párt (FSzP) néven Várkonyi István vezetésével Cegléden (Simon 1962). Nagyrészt a Szociáldemokrata Pártból kiábrándult földmunkások csatlakoztak hozzá. Maga Várkonyi István is ebbe a csoportba tartozott, bár ő már kitört a kubikos sorsból és önálló városi vállalkozó (fuvaros) lett.

Az FSzP első programja 100 kataszteri holdnál⁶ kívánta meghúzni a földtulajdon maximális határát, azonban az ezen felül eső részeknek még nem a teljes paraszti tulajdonba, csupán a haszonbérbe adását követelte 5 holdas parcellákban (FSzP 2003). Határozottan követelte viszont a cselédviszonyok megszüntetését, a progresszív adózást és az ingyenes, felekezet nélküli oktatást, és bizonyos pontokon (némi- leg következetlenül) már szinte anarchista (államellenes) jelszavakat is hangoztatott (uo.).

5 A perről, annak dokumentumait utólag is áttanulmányozva, az egyik jelen lévő újságíró – a később a mauthauseni koncentrációs táborban meghalt – Ormos Ede részletes visszaemlékezést írt (Ormos 1974).

6 1 kataszteri hold = kb. 0,58 hektár

1900-ban egy újabb agrárszocialista párt alakult, ezúttal Szentesen, Újjászervezett Szociáldemokrata Párt (ÚSzDP) néven. Ennek vezetője érdekes módon nem egy öntudatos paraszt (mint Szántó Kovács), sem egy magát paraszti sorból felküzdő aktivista (mint Várkonyi), hanem egy zsidó vallású órás és újságíró, Mezőfi Vilmos lett. Azonban a kiindulópont hasonló volt, mint Várkonyi esetében: „szűk látókörűnek” ítélte az MSzDP vezetését, többek között a földművesek ügyeinek elhanyagolása miatt, ezért több elmérgesedő vita után végül szakított eredeti pártjával. Mezőfi esetén kérdéses, hogy tényleg egy új agrárszocialista pártot akart alapítani, vagy csak egy új szociáldemokrata szervezetet, de a körülmények úgy hozták, hogy ehhez elsősorban parasztok (földmunkások és gazdák) csatlakoztak. Akár így, akár úgy, Mezőfi felvállalta a parasztok ügyének képviselőt, lapja, a *Szabad Szó* is kifejezetten a parasztok nyelvén, a parasztok problémáit tette szóvá. Ugyanakkor az ÚSzDP első programjában még nem volt szó a földkérdés megoldásáról, inkább a korabeli szociáldemokrata követeléseket ismételték (tényleges sajtó- és szervezkedési szabadság, általános választójog, munkaidő korlátozása, munkásbiztosítás, munkavédelmi intézkedések), kiemelten hangsúlyozva, hogy mindezt a mezőgazdaságban dolgozók számára is ki szeretnék vívni (ÚSzDP 2003).

Bár történtek kísérletek az ÚSzDP és az FSzP erőinek egyesítésére, vagy legalábbis tevékenységük összehangolására, ezek végül nem jártak eredménnyel (Mucsi 1962), aminek oka a személyi ellentétek mellett valószínűleg az eltérő módszerekben is kereshető. Várkonyi mintha sokkal inkább bízott volna abban, hogy látványos akciókkal, helyi sztrájkokkal, megfelelő, elszánt áldozatvállalással lehet elérni a párt céljait, még akkor is, ha ez azzal járt, hogy a csendőrökkel való folytonos összeütközésekben számos híve szenvedett súlyos, néha halálos sérülést.⁷ Mezőfi ellenben a paraszti érdekvédelem fokozatos, módszeres felépítésének és a műveltség terjesztésének, mások felvi-

7 Ilyennek látta Várkonyi Istvánt például Milan Hodža szlovák agrárdemokrata politikus (később több alkalommal Csehszlovákia miniszterelnöke), aki a váci börtönben volt Várkonyi cellatársa: „Olyan ember volt, aki százakat és ezreket meg tudott mozgatni, képes volt az embereket felkelésre, lázadásra buzdítani, képes volt rávenni az éhes, elkészedett embereket, hogy a zsandárok puskacsővei elé álljanak, anélkül, hogy a saját és a felbujtott emberek áldozata bármilyen – erkölcsi, politikai vagy anyagi – hasznot hozott volna. Akaratlanul is egy forradalmi l'art pour l'art embert testesített meg.” (Hodža 2004: 172).

lágosításának és gondolkodásra ösztönzésének híve volt, ez azonban gyakran került ellentétbe azzal a radikális hangvétellel, amit lapjában használt (Dolmányos 1960). Várkonyi sokak szemében vakmerően elkeseredettnek, Mezőfi sokak szemében túl óvatosnak, vagy egyenesen megalkuvónak tűnhetett.

Mint láttuk, az agrárszocialista mozgalmak gyakran kötődtek egy-egy erős vezéregyéniséghez, amilyen Szántó Kovács János vagy Várkonyi István volt. A legsikeresebb és legismertebb ilyen parasztvezér-figura a maga korában Áchim Liker András békéscsabai gazda lett, aki Várkonyit váltotta az ekkor már Független Szocialista Parasztpártnak nevezett szervezet élén. Vezetése alatt az egyszer már hanyatlani látszó párt újra intenzívebb tevékenységbe kezdett. Programjuk sok újdonságot nem hozott (MFSzPP 2003), ráadásul a korábbi 100 hold helyett 10 ezer holdban kívánták meghatározni a földbirtokok maximális méretét (uo.), ami egy magát egyébként radikálisnak mondó agrárpárttól meghökkentően engedékeny követelés volt. Az Áchim vezette párt mégis a korábbiaknál sokkal inkább felkeltette az ország vezető társadalomtudósainak figyelmét. A *Huszedik Század* körkérdésben kérte ki szerzőinek véleményét az FSzPP programjáról és általában egy magyar parasztpárt politikai esélyeiről. A legtöbb hozzászólás azonban, még ha el is ismerte, hogy az FSzPP fontos társadalmi ellentétekre hívhatja fel a figyelmet, nem jósolt sok sikert a pártnak, általában a parasztságon belüli vagyoni és regionális különbségek miatt („A Parasztpárt programja” 1908). A legbizakodóbb (egyben legtárgyilagosabb és legkonstruktívabb) vélemények érdekes módon a két nem magyar nemzetiségű hozzászólótól érkeztek: a román Aurel Vladtól, aki úgy vélte, a jelenlegi félf feudális viszonyok között szükség-szerű, hogy a parasztság egységesen lépjen fel a nagybirtokosokkal szemben, később azonban kijöhetnek a belső ellentétek (uo.). Illetve a szlovák Milan Hodžától, aki ugyan szintén féltette a pártot a nemzetiségi ellentétektől, de lelkesedéssel üdvözölte, hogy „*az agrárszocializmus (...) primitív kereteiből lassanként kibontakozik, megismeréssé fejlődik, politikai felfogása csiszolódik, (...) és már-már kikristályosodik (...) az osztályöntudat*” (uo.).

Minden nagy remény ellenére (elődeihez hasonlóan) az FSzPP sem tudott túlnőni a regionális (alföldi) kereteken. Emellett Áchim L. András erősen ellentmondásos személyiség volt: jó szervező és

szónoki képességei mellett sokan nem szerették maffiaszerű, ellentmondást nem tűrő módszereit és durva modorát. Részben ez vezetett egyébként 1911-es halálához is, amely ugyan mai tudásunk szerint inkább volt egy szerencsétlen baleset, mint előre eltervezett politikai merénylet eredménye (Pritz 2020), de kétségtelen, hogy nagyban gátat vetett az agrárszocialista mozgalmak további fejlődésének.

Végül sem az FSzP sem az ÚSzDP nem tudott országos párttá válni. Bár az Alföldön kifejezetten sok hívük volt, annak határain túl csak korlátozottan tudtak terjeszkedni (az ÚSzDP-nak voltak szervezeti Zemplénben és Hevesben is), a későbbiekben pedig fokozatosan jelentéktelen helyi pártokká zsugorodtak össze.⁸

Kudarcaikkal együtt az agrárszocialista pártok és szervezetek mégiscsak teremtettek Magyarországon egyfajta demokratikus mozgalmi és társadalmi öntudatot, eszmei mintát, amelynek a maga korában nagy hatása és hagyománya lehetett, amely főleg alföldi községek és városok olvasóköreiben élhetett tovább. Ennek emléke és hagyománya azonban mára majdnem teljesen eltűnt.

A „KISGAZDA”-AGRÁRDEMOKRATA VONAL

Áchim politikai pályájának felívelésével egy időben megindultak a törekvések a Dunántúlon is egy önálló parasztmozgalom szervezésére. Míg az „alföldi vonal” eleinte inkább a földmunkások és szegényparasztok kezdeményezése volt, a Dunántúlon inkább a gazdák aktivizálták magukat. Ennek megfelelően ez egy mérsékelt agrárdemokrata mozgalom volt. Király István az Alföld és a Dunántúl parasztmozgalmát összehasonlítva kiemeli, hogy a Dunántúlon akkor még a földmunkások között sem volt olyan mértékű az elszegényedés, mint az Alföldön, mivel az országnak ezen a felén könnyebb volt állathoz jutni, ami elensúlyozhatta a földtulajdon hiányát (Király 1966).

Az önálló párt 1909 novemberében alakult meg Szentgálon (Veszprém megyében) Országos Függetlenségi Gazdapárt (OFGP) néven.

8 A korban (a dualizmus korában és a két világháború között) nem volt szokatlan jelenség a helyi, elszigetelt (csak egy városban létező) párt. Bár az FSzP és az ÚSzDP ezen túl tudott lépni, de vezetőiknek ennél nagyobb ambíciói voltak, amelyeket azonban nem sikerült megvalósítani.

Az alapító gazdák jelentős része korábban a Függetlenségi '48-as Párt tagja volt, de úgy vélték: a társadalmi kérdések tematizálása abban a pártban elsikkadt az Ausztriával való viszonyról szóló viták mellett. Ugyanakkor nem véletlen, hogy a pártjuk nevében benne hagyták az akkoriban fontos hívószónak számító „Függetlenségi” kifejezést, szemben az agrárszocialistákkal, akik elnevezéseiben, mint láttuk mindig a „Szocialista” szó tér vissza valamilyen formában. Ilyen elégedetlen gazda volt maga az új párt elnöke, Nagyatádi Szabó István is.⁹ Kezdetben még az OFGP programjában sem szerepelt radikális földosztás, inkább ők is az általános választójogra, a progresszív adózásra, a mezőgazdasági érdekképviseletekre és az oktatásra helyezték a hangsúlyt (OFGP 2003), tehát hasonló dolgokat követeltek, mint alföldi társaik, csak kevésbé radikális hangvételen. Az OFGP-nak már sokkal inkább sikerült országos párttá válnia, mint az agrárszocialistáknak: az 1910-es választáskor már az ország egymástól igen távol eső megyéiben (a Dunántúlon kívül az Alföldön és Erdélyben is) sikerült jelölteket állítaniuk – a parlamentbe azonban csak három képviselőjük jutott be (Sipos 2009).

FÖLDREFORM ÉS KOLLEKTIVIZÁLÁS 1919-BEN

Annak lehetőségét, hogy a nagybirtokrendszert radikálisan le lehessen építeni, azaz a nagybirtokok egyes részeit ne csak részlegesen, kishérletek formájában lehessen a földművelők tulajdonába juttatni, hanem olyan parcellákként, amelyeknek teljes jogú tulajdonosai lehetnek, az I. világháborút követő forradalmak teremtették meg. 1918-ban mind az OKGP, mind az (akkor már csak kis helyi pártként működő) ÚSzDP támogatta az ellenzéki pártok által működtetett Nemzeti Tanácsot. Már a Nemzeti Tanács első, 1918. október 25-én közzétett programjában is szerepelt a földosztás terve, egyelőre konkrét számok említése nélkül. *„A túltengő tőkefelhalmozás megakadályozandó, és közcélokra*

9 Eredeti neve Szabó István volt, falujában, Erdősokonyán Felső Szabó István néven emlegették. 1908-ban lett országgyűlési képviselő, akkor már pártonkívüli programmal. Innentől kezdve nevezték Nagyatádi Szabó Istvánnak, mivel a nagyatádi választókerület képviselője volt.

messzemenően igénybe veendő” – fogalmazott ennél a pontnál a program (Magyar Nemzeti Tanács 2000: 64).

A Nemzeti Tanácsban képviselt pártok alapították meg az új kormányt, amelynek miniszterelnöke Károlyi Mihály (F48P) lett. Mikor Károlyi Mihály köztársasági elnök lett, a miniszterelnöki poszton Berinkey Dénes (OPRP) váltotta.

A földreformról szóló törvény csak későn született meg. Ez lett az 1919/XVIII. néptörvény. Ez végül is 500 holdban rögzítette az egy kézben birtokolható földbirtok maximális méretét, kivéve a szőlőbirtokokat, amelyeknél 50 hold lett az egyben tartható birtok maximális mérete (1919. évi XVIII. néptörvény). A földosztáshoz felállítottak egy sorrendet az igénylők között: eszerint a hadirokkantak, hadiözvegyek és az eddigi mezőgazdasági cselédek előnyt élveztek mindenki mással szemben, őket követték azok, akik harcoltak a háborúban (közülük is a cselédek élveztek előnyt), majd az ezt követő sorrendet is precízen meghatározták életkor és családi helyzet szerint (uo.). A törvény szövegében az is szerepelt, hogy a földosztásnál milyen birtoktípusok kialakítására kell törekedni. Ezek a típusok az alábbiak voltak: családi kisbirtok (5–20 hold), családi szőlő (1–3 hold), közép-birtok (200 holdig), családi háztelek (fél–1 hold), városi kert (5 holdig), közös legelő és erdőbirtok, szövetkezeti birtok, valamint a kisebb, városi birtokok különböző típusai (uo.). A törvény a körülményekhez képest meglehetősen későn született meg, viszont az eddigi viszonyokhoz képest meglehetősen radikális változásokat jelenthetett. Később azonban sokan (még egy radikálisabb földreform hívei is) az 1919/XVIII. néptörvényt szakszerűtlennek és elszívetettnek minősítették. (Kerék 1939)

A földosztás a fenti törvény szerint megkezdődött ugyan (Károlyi Mihály köztársasági elnök személyesen kívánt jó példával előljárni: ő maga irányította a Heves megyei Kápolnán fekvő birtokainak szétosztását az első igényjogosultak között), teljes végrehajtására azonban nem maradt idő. A hatalmat március 21-én ugyanis átvette az MSZDP egy része és az addig fő riválisuknak számító Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) szövetségévé létrejövő Forradalmi Kormányzótanács, amelynek gyökeresen más elképzelései voltak a földtulajdonról, mint a Károlyi- és a Berinkey-kormányoknak. A Kautsky-féle régi elképzelést vitték tovább arról, hogy a nagybirtokokat nem

megszüntetni kell, hanem átalakítani kollektív tulajdonú mezőgazdasági üzemekké. A Forradalmi Kormányzótanács Magyarországot Tanácsköztársasággá nyilvánította.¹⁰

A Forradalmi Kormányzótanács április 3-i, 1919/XXXVIII. számú rendelete az eddigi kisbirtokokat meghagyta magántulajdonban, viszont a közép- és nagybirtokokat (azaz pont azokat, amelyekből az 1919/XVIII. néptörvény szerint nagyobb részeket a földtelen és törpebirtokos parasztságnak kellett volna juttatni) egy az egyben az állam tulajdonává nyilvánította, és kimondta, hogy azok nem oszthatók fel, hanem szövetkezeti művelésbe kell őket venni. Azt azonban a rendelet sem tisztázta, hogy pontosan mekkora területek számítanak kis-, közép- és melyek nagybirtoknak. Ennek eldöntését „a helyi viszonyok figyelembevételével mindenkor a földművelésügyi népbiztosság” hatáskörébe utalta (Szabó 2010). Mindazoknak a földnélküli és törpebirtokos milliőknak, akiknek a korábbi, népköztársasági kormányzat rendelete felvillantotta a földhöz jutás és ezzel a biztos, önálló megélhetés lehetőségét, ez a törvény nagy csalódás volt. Ez ugyanis egyben azt is jelentette, hogy a szövetkezeteket felülről szabványosítják, azaz nem engedik, hogy ezeket a földhöz jutott kistulajdonosok maguk alakítsák ki a helyi viszonyoknak megfelelő módon (bár a legtöbb esetben a birtok régebbi tulajdonosa megmaradt az üzem élén termelési biztosként) (Kerék 1939). Mindez hosszú távon oda vezetett, hogy a parasztság elfordult a Forradalmi Kormányzótanácstól, és az általuk kikiáltott Tanácsköztársaságtól, és többségében passzivitásba vonult, azaz nem jelentkezett az ország védelmében a támadó román és cseh csapatok ellen harcoló Magyar Vörös Hadsergbe. Egyes helyeken parasztfelkelések is kitortek a Tanácsköztársaság rendszere ellen.

A Tanácsköztársaság mindezek után 1919 augusztusában elsősorban a külföldi (leginkább a román) megszálló csapatok katonai támadása

10 Az I. világháború utáni polgárháború után mindenütt „tanácsköztársaságnak” nevezték a kommunisták által létrehozott államalakulatokat (míg a „népköztársaság” akkoriban kifejezetten az akkor létrejövő polgári demokráciák elnevezése volt). Mivel az orosz „szovjet” szó is tanácsot jelentett eredetileg, az Oroszországban létrejövő rendszert is lehetne akár Orosz Tanácsköztársaságnak fordítani, ennek 1922-ben létrejött utóda pedig a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége, azaz a Szovjetunió. Magyarországon az állam hivatalos elnevezése 1919 márciusától júniusáig Magyarországi Tanácsköztársaság, júniustól augusztusig pedig Magyarországi Szövetséges Szocialista Tanácsköztársaság volt.

miatt omlott össze, de ennek gyors lefolyásában bizonyára szerepet játszott a helyi lakosság nagy tömegeinek ellenséges érzülete is a kormányzattal szemben. Magyarország pár napra újra Népköztársaság lett egy tisztán szociáldemokrata kormánnyal, Peidl Gyula vezetésével. Arra azonban, hogy a Peidl-kormány tisztázza viszonyát a korábbi néptörvényekhez, vagyis hogy eldöntse, folytatni kívánja-e azt a földreformot, amit a Népköztársaság hatóságai még a KMP hatalomátvétele előtt megkezdtek, nem maradt idő. A megszálló román csapatok rövidesen lemondásra kényszerítették a szociáldemokrata kormányt és lehetővé tették Horthy Miklós és köre újabb hatalomátvételét.

FÖLDREFORM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az idegen segítséggel hatalomra jutott Horthy-féle kormányzat minden tekintetben az I. világháború előtti rendszer (a Királyság) restaurációjára törekedett, de vezetői kénytelenek voltak belátni, hogy attól a háború okozta elégedetlenségtől, amelyek a forradalmakat kirobbantották, valamint azoktól a társadalmi változásoktól, amelyeknek reményét a forradalmak felvillantották, mégsem tekinthetnek el teljesen. Hamar világossá vált, hogy hatalmuk biztosítására mégiscsak kénytelenek lesznek bizonyos engedményeket tenni az ország legszélesebb rétegét jelentő magyar parasztságnak. A kormány jóindulatát jelezhette az, hogy Nagyatádi Szabó István az újabb, magukat ellenforradalminak nevező kormányokban is helyet kapott.

A Nagyatádi által kidolgozott földreformtervezetből azonban végül alig valósult meg valami (a végleges törvényjavaslatot végül nem is Nagyatádi, hanem Rubinek Gyula dolgozta ki, aki korábban éppen a nagybirtokosok érdekeit képviselő Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője volt) (Nagy 1989). A törvény végleges formájában 1920/XXXVI. törvénycikként került elfogadásra, majd ezt később két novellával egészítették ki: az 1924/VII. és az 1928/XLI. törvénnyel.

Nagy József a legfőbb problémát az eredeti törvénnyel kapcsolatban is abban látta, hogy a szöveg nem határozott meg semmiféle maximális birtoknagyságot, illetve hogy a földjeiket felajánló nagybirtokosok kártalanítását az újgazdák számára rendkívül kedvezőtlen hitelfeltételekkel igyekezett biztosítani (Nagy 1989). A juttatások üteme

is rendkívül hosszú és bürokratikus volt, és szintén sok költséggel járt az új tulajdonosok számára. Így éppen nem azok juthattak leginkább saját földtulajdonhoz, akik erre a leginkább rá lehettek szorulva, hiszen a föld megváltásához kellett bizonyos tőke. Ezenkívül a nagybirtokosoknak elég sok eszköz állt rendelkezésükre, hogy megakadályozzák cselédek föld- és házhelyigénylését (Bartha 2017). A 411 ezer juttatottból Nagy József szerint 360 ezer volt valódi mezőgazdasági dolgozó, rajtuk kívül pedig elég sok 1–2 holdas földet igénylő, majd azt drágábban eladó vagy bérbe adó ügyes kereskedő használhatta ki a törvény adta lehetőségeket. Rendkívül nagy birtokterületek maradtak egy tömbben érintetlenül, köztük olyanok is, amelyeket a földosztásnál fel lehetett volna használni, mivel külföldi állampolgárok kezében voltak (Nagy 1989). Így a földreform az általános birtokstruktúrán és a földművelésből élő lakosság vagyoni helyzetén, azok aránytalanságain alig segített. Nagy József adatai szerint 1935-ben még mindig a földtulajdonosok alig fél százaléka rendelkezett a termőföldek 30%-ával (nagy részük 1000 holdon felüli birtokokkal), a földtulajdonosok 72%-a ellenben a földterület alig 10%-ával (uo.).

Kovács Imre népi író, közgazdász, a legszegényebb paraszti rétegek életének kutatója szerint pedig az 1930-as években 1 millió 600 ezer olyan mezőgazdasági dolgozó élt Magyarországon, aki egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal, emellett 1 millió 400 ezren olyanok, akiknek 5 holdnál kevesebb földjük volt (Kovács 1989), ami pedig kevés volt az önálló megélhetéshez. Ugyanezt mutatják az agrártörténet kiemelkedő kutatójának, Gunst Péternek az adatai is, amelyekből kitűnik, hogy a parasztság legnagyobb számú rétegét a két világháború között továbbra is a földdel nem rendelkező földmunkások alkották (28%), rögtön utánuk pedig az 1–5 holddal rendelkező „törpebirtokosok” következtek (24%). Az 5–10 holddal rendelkezők aránya (13,6%) alig volt magasabb a szinte röghöz kötött gazdasági cselédekénél (13%). Lényegesen alacsonyabb volt a 10–20 holdas valódi agrárközéprétegnek tekinthető kiscgazdák aránya (10,4%), és még kisebb a 20–50 holdasoké (5%) (Gunst 1998: 238). Nem változott jelentősen a kötött forgalmú birtokok aránya sem, ez pedig továbbra is fenntartotta az agrárpiac egyenlőtlen viszonyait (Kerék 1939).

Mindehhez hozzájárult a parasztság politikai képviseletének végletes meggyengülése is: Nagyatádi Szabó István pártját magába

olvasztotta, vezetőit pedig részben ellehetetlenítette, részben korrumpálta Bethlen István Egységes Pártja. Maga Nagyatádi Szabó István 1924-ben halt meg, és sokáig senki nem tudott a helyére lépni, de neve egyébként is sok paraszt szemében az „urakkal” való elvtelen megalkuvás szinonimája lett.

AZ 1930-AS ÉVEK: AZ ÚJ AGRÁRDEMOKRATA-PÁRT

Az 1929-ben kezdődő világgazdasági válság érzékenyen érintette a földműveseket az egész közép-kelet-európai régióban. Ismét „kinyílt az agrárróló”: azaz megnövekedett a különbség az ipari és az agrárárak között, ami megint számos gazda elszegényedéséhez vezetett, és ez az 1890-es évekhez hasonlóan ismét széles körben kialakított egyfajta szolidaritást a kisgazdák és földmunkások között. Ez pedig újra megteremtette egy új agrárdemokrata mozgalom lehetőségét. 1930-ban Szentesen megalakult az új Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, vagy röviden csak Független Kisgazdapárt (FKGP), amely nevében is visszautalt Nagyatádi Szabó István régi pártjára, ugyanakkor számos ponton meg kívánta haladni elődje túlzott kompromisszumkészségét. A párt elnöke Szijj Bálint, alelnöke Tildy Zoltán református lelkész, főtitkára pedig Nagy Ferenc bissei középbirtokos gazda volt. Az 1930-as program ugyan még nem tartalmazott konkrét számokat arra vonatkozóan, hogy az új párt hol húzná meg a földbirtokok maximális mértékét, de leszögezte, hogy az államnak határozottabban kellene érvényesítenie a kisajátítási jogait (FKGP 1991).

A Független Kisgazdapárt szert tett bizonyos népszerűsége a parasztság (nem csak az elsődlegesen megcélzott csoport, a kisgazdák, hanem kisebb mértékben a földmunkásság) körében is. Számos korábbi agrárszocialista olvasóköri is csatlakozott hozzá.¹¹ Ez azonban még mindig kevés volt ahhoz, hogy igazi áttörést érjenek el. Kétségtelen, hogy ebben szerepet játszott a sokszor bírált egyenlőtlen választójog is: a kerületek aránytalan kijelölése mellett nemi és életkori megkülönböztetések is léteztek, ugyanakkor vidéken fenn-

11 Így lett például szociáldemokrata földmunkásból a Kisgazdapárt tagja Dobi István. Lásd (Dobi 1962).

maradt a nyílt választójog is, ami lehetővé tette a hatóságoknak, hogy nyomást gyakoroljanak a választókra a rendszer fenntartása érdekében.¹² Hozzá tartozott azonban a kérdéshez az is, hogy a párt mégsem tisztázta teljesen, hogy melyik társadalmi csoporthoz akar szólni, kinek az érdekeit akarja képviselni. Jellemző, hogy a párt nevét is sokszor eszerint (és nem pusztán következetlenségből vagy kényelemből) használták hosszú vagy rövid alakjában, ami már önmagában is sokak szemében az opportunizmus jele lehetett. Sok földmunkás, sőt sok törpebirtokos is úgy érezhette, hogy a párt alapvetően mégiscsak Kisgazda Párt, azaz csak a módosabbak, az önálló birtokkal rendelkezők képviselője, megint mások úgy, hogy „polgáriságával” ez a szervezet is kompromisszumkészségét jelzi csak az „urak” felé. Így végül – amellett, hogy ez a párt már összes elődje regionalizmusán túl tudott lépni, és valóban az egész országban voltak szervezetei – a kezdeti lendület hamar megtorpant. A parlamentben stabil frakciót épített ki, azonban igazi nagy választási sikert a két világháború közötti időszakban nem tudott elérni. Egy új földreformról számos teóriát gyártottak a párt szakemberei, de egyik sem vált a párt határozott, hivatalos programjává.

Ugyanakkor a megváltozott helyzetre a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is reflektált, és kidolgozott egy új agrárprogramot szintén 1930-ban. Ebben felülbíráltak minden olyan korábbi, a nemzetközi szocialista mozgalomban hangoztatott véleményt, amely Karl Kautsky nyomán a szövetkezeti nagyüzemekkel megszervezett termelés mellett érvelt a családi kisüzemekkel szemben, és határozottan ez utóbbiak oldalára állt egy új földosztás követelésével. A birtokok maximumát 200 holdban jelölte meg, ugyanakkor kártérítést helyezett kilátásba az elkobzandó birtokokért (MSzDP 2000; Mónus 1933).

12 Nagy Ferenc, a párt egyik fontos vezetője, visszaemlékezéseiben számos esetet ír le, amelyben a hatóságok zsarolással vagy akár fizikai erőszakkal is igyekeztek a választókat az ellenzékre való szavazástól eltéríteni, amit a nyílt választás következtében könnyen megtehettek. A Nagy által leírt esetek valószínűleg országosan is sűrűn előfordultak (Nagy 1990).

A NÉPI ÍRÓK ÉS AZ AGRÁRSZOCIALISTA HAGYOMÁNY

Mindeközben fontos tudatformáló tényezővé nőtte ki magát a magyar társadalmi életben a népi írók csoportjának tevékenysége, elsősorban az 1930-as évek közepén. Az általában paraszti származású írók (Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Féja Géza, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Darvas József, Sinka István, Németh László és még sokan mások) saját kutatásaik alapján riportokban, irodalmi szociográfiákban számoltak be egy-egy vidék földműves lakosságának életkörülményeiről, és a kép, amit a magyar vidék állapotáról felvázoltak, általában kétségbeejtő volt. Sok kritika érte őket, a nem kellő szakszerűségért, amellyel a társadalomtudományi kutatást megközelítették (általában sokkal inkább a társadalmilag érzékeny újságíró szerepét játszották, mint a szociológusét), de kétségtelen, hogy fontos dolgokra hívták fel a figyelmet.¹³ Leggyakoribb következtetésük az volt, hogy Magyarországon a legfőbb problémát a rendkívül aránytalan birtokviszonyok okozzák, hogy ezeknek változása (a nagybirtokok terjeszkedése és a kisbirtokok elszegényedése) nem sokat változott az 1900-as és 1910-es évtizedhez képest, és hogy ezek a problémák sürgős megoldást kívánnak, lehetőleg a javak egyenlőbb elosztásával, valamint a belterjes mezőgazdaságra való áttéréssel az egyoldalú gabonatermelés helyett. Ugyanakkor a népi írók közül sokan előálltak az ebbe az irányba mutató pozitív példákkal is: bemutatták a paraszti gazdálkodás intenzív, kertészeti fejlesztésének kezdeményezéseit és annak további lehetőségeit (Somogyi 1942), illetve a paraszti polgárosodásról, a jobbagyból agrárgazdálkodóvá válásról, a településfejlesztésről, egy új közigazgatás lehetőségeiről is előremutató ötleteket hoztak. Féja Géza például az Alföldről meglehetősen borús képet festő *Viharsarokban* a makói hagymakertészek példáját hozta fel az intenzív belterjes termelés szövetkezeti fejlesztésének lehetőségeire: *„Saját kezdeményezésükből szövetkezetbe tömörültek, kísérleti telepet állítottak fel, eleven kapcsolatot tartanak fenn a helyi és a világpiaccal. A hagyma bonyolult ügy, s termelője szükségképpen fejlődő, minden iránt érdeklődő, nyugtalan egyéniség. A hagymapiac örök hullámvész, csupa izgalom”* (Féja 1980: 175).

13 A népi írók eddigi legátfogóbb történetéért lásd Papp (2012). Szociológiai törekvéseikről pedig Bognár Bulcsú nyújtotta a legszélesebb összefoglalót (Bognár 2012).

Erdei Ferenc szociológus (aki maga is ezek közé a különleges csoportot alkotó makói hagymakertészek közé tartozott) az alföldi mezővárosok és tanyák párhuzamos, illetve együttes fejlődésének mintáján arról elmélkedett, hogyan lehetne a falvak és városok, parasztok és polgárok közötti társadalmi és kulturális különbségeket csökkenteni, illetve minimálisra redukálni. *„Két vitathatatlanul nagy eredménnyel dicsekedhet a tanyás mezőváros. Az egyik: megteremtette az őstermelők városát, a másik: föloldotta a város-vidék kettősségét, és a vidéket is városi területté tette. Mindkét műve tökéletes igazolást nyert a modern városépítészeti törekvésekben”* – írta Erdei A magyar város című művében (Erdei 1939: 210), amelynek gondolatai később egy Bibó Istvánnal közösen megfogalmazott közigazgatási reformtervéhez is alapot szolgáltatottak (Bibó és Erdei 1983). De azt is hozzátette: *„Bizonyos ellátottságon és jóléten alul nemhogy városi lakos, de egyáltalán öntudatos és kultúrára alkalmas ember nem lehet a földművelő”* (Erdei 1939: 221).

Somogyi Imre, a kubikosból lett népi író szintén a lehetséges intenzív, kertészeti agrárfejlesztéseket és az annak nyújtott közösségi, szövetkezeti támogatást mutatta be híres Kert-Magyarország víziójában (Somogyi 1942). *„A magyar gazdasági élet szempontjából mindenél fontosabb, hogy a magyar Alföld tájjellege megváltozzék. (...) A beláthatatlan búza- és kukoricatáblákat, ha nem is felváltani, de megszakítani, tarkítani kellene a (...) vízi erővel öntözött kertgazdaságoknak”* (uo. 72).

Mindeközben pedig voltak a népi írók között olyanok is, akik a paraszti kultúra, a folklór kincseinek átmentését is felkarolták (lásd pl.: Veres 2000; Balogh 1974).

A népi írók divattá tették a falukutatást a fiatalok, például a cserkészek és a leventemozgalom számára is, tehát általában megnövelték az érdeklődést a Magyarország legnagyobb rétegét jelentő parasztság iránt. Az 1930-as évek közepétől egyre több tényező mutatott abba az irányba, hogy a népi írók problémafelvetéseit és jövőre vonatkozó elképzeléseit célszerű lenne egy önálló politikai szervezkedés irányába elvinni. A hatóságok, a hivatalos politika egyre kevésbé tolerálta a népiek tevékenységét: többeket perbe fogtak írásaikért „nemzetgyalázás” (vagyis Magyarország lejáratása) vádjával.¹⁴ A Kisgazdapárt lendülete,

14 A leghíresebb ilyen per valószínűleg Kovács Imréné volt, aki Néma forradalom című könyvéért három hónap börtönbüntetést kapott (Erdész 1989). De hasonlóan nagy visszhangot kapott Féja Géza pere is, őt a Viharsarok című szociográfiájáért ítélték el.

mint már szó volt róla, megtört, az írók és sok hívük egyre türelmetlenebbé váltak a párt túlzottan óvatosnak ítélt parlamenti politizálásával szemben. Ugyanakkor az MSzDP sem állt teljesen a népi írók mellé, annak ellenére, hogy az 1930-as agrárprogramjukban hozzájuk hasonló megoldási javaslatokat fogalmaztak meg. Bár egyes szociáldemokrata vezetők szimpatizáltak a népiekkel (Mónus 1988a, 1988b), másokban, de főleg a párt értelmiségi híveiben kifejezetten élt a gyanakvás mindenféle „parasztkultusszal”, nemzeti romantikával szemben – mindezekben, korábbi rossz tapasztalataik miatt, egy antiszemita hullám felszításának veszélyét is látták.¹⁵ Így tehát a népi írók sok szempontból mind a kisgazda, mind a szociáldemokrata mozgalomban kissé „mosztohagyereknek” érezték magukat, ezért keresni kezdték az önálló politikai szervezet létrehozásának lehetőségeit. Első ilyen szervezetük a Márciusi Front volt, amely azonban valódi kiépített struktúrával még nem rendelkezett.¹⁶ Leglényegesebb eleme (látványos akcióin túl) a határozott program volt, amelyet megfogalmazott.

Az akkori érdekes reflexiók közül lásd (Kárász 1937; Németh 1937). Ez utóbbi cikkben Németh László így fogalmazott: *„Ez a harc, ami itt már másfél évtizede (...) szünet nélkül folyik a földjáradék mérhetetlenül egészségtelen birtoklási viszonyának megváltoztatásáért, népünk elesett millióinak felemeléséért, ez a harc éppúgy a nemzet legmélyebb életösztönének akaratnyilvánulása, mint volt ama régi harc száz év előtt a szó szabadságáért.”*

- 15 Ennek eredménye volt az úgynevezett „népi-urbánus vita”, amelynek utólag sokan (úgy vélem) jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, főleg mikor megpróbálták az 1930-as éveknek ezt a jelenségét hibás analógiával későbbi eseményekre, vitákra, problémás kérdésekre és csoportokra is rávetíteni (pl. Fricz 1997). (Utólag visszatekintve az eredeti népi-urbánus vita sok szempontból egy klasszikus szociáldemokraták és liberálisok közötti vita volt, amelyben érdekes módon általában éppen a népiek foglalták el a szociáldemokrata, tehát társadalompolitikai szemléletű, az „urbánusok” (mint említettük, sokan közülük a Szociáldemokrata Párt tagjai) pedig inkább a liberális (szabadságközpontú, de néha már-már, mai kifejezéssel élve „identitáspolitikai”) álláspontot. Az eredeti vita egyik legjobb áttekintéséért lásd Poszler (2008).
- 16 Kétségtelen, hogy a Márciusi Front megalapításában részt vettek a népi írókon kívül az akkor illegálisan működő Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) fiatalabb tagjai is. Emiatt az államszocialista idők történetírása megpróbálta a szervezetet beleilleszteni a „Magyar Népfront” vagy magyar népfrontok történetének sorába. Túl azon, hogy (célzottan) hamis koncepció egyetlen kontinuuus „Magyar Népfrontról” beszélni, hiszen a 20. század története folyamán több magyar népfrontnak nevezhető szervezet létezett, a Márciusi Front azért sem nevezhető népfrontnak, mivel nem meglévő szervezetek szövetsége, hanem egyének találkozóhelye, akciócsoportja és vitafóruma volt.

Mind az első, 1937-es (A Márciusi Front programja [1937] 2007), mind a második, 1938-as program az 500 holdas birtokmaximumot jelölte meg elérendő célként (Mit kíván a magyar nép? [1938] 1987). Emellett a második változatban valamivel hosszabban volt szó a földosztáson kívüli intézkedésekről is: a kötött birtokok megszüntetéséről, a szövetkezetek szervezéséről és a mezőgazdaság korszerű fejlesztéséről (uo.).

A Márciusi Fronton belül hosszas viták zajlottak arról, hogy érdemes lenne-e a mozgalmat párttá alakítani, vagy támogassák továbbra is a hozzájuk legközelebb álló két párt, az MSzDP és az FKGP tevékenységét, és dolgozzanak azok minél szorosabb együttműködésén. Úgy látszott, hogy a Márciusi Front önmagában nem fog tudni paraszti tömegszervezetté válni, csak az értelmiség vitafóruma marad, ha nem fejlesztik tovább valami cselekvőképesebb formában. Az utolsó lökést a népi írók pártalapításához végül az 1939-es választás adta meg, amelyen sem az MSzDP, sem az FKGP nem tudta jelentősen növelni a szavazóbázisát (annak ellenére, hogy ez a választás már az egész országban titkos szavazással zajlott) – veszélyesen megerősödött viszont a nyíltan a német nációkkal szimpatizáló és jelszavaikat átvevő Nyilaskeresztes Párt. Ez azt mutatta, hogy az ország földművelő tömegeiben nagy volt a rendszerrel szembeni elégedetlenség, és ezzel az igény egy radikálisabb hangot megütő és radikálisabb célokat kitűző pártra. Ezért a népi írók végül 1939 júniusában (már a választások után) megalapították a saját pártjukat Nemzeti Parasztpárt (NPP) néven. Elnöke Szabó Pál, majd Veres Péter, alelnökei Erdei Ferenc és Darvas József, főtitkára pedig Kovács Imre lett. Mindegyikük paraszti származású népi író, illetve Veres Péter ekkor is aktív gazdálkodó volt. Kovács Imre már a Márciusi Frontnak is egyik fő hangadója volt, és ott is a minél előbbi párttá alakulást sürgette. Programjuk egyenes folytatása volt a Márciusi Front programjának, bár a földreformról szóló pontnál nem számszerűsítette, hogy pontosan mekkora birtokokat hagyna meg maximálisan egy kézben (NPP 1991). A helyi pártszervezetek szélesebb kiépítésének azonban nagy mértékben gátat vetett a II. világháború; a kormányzat ugyanis már az ország háborúba való belépése előtt is jelentősen korlátozta az állampolgári jogokat a veszélyes helyzetre hivatkozva. Mindezzel együtt a NPP sajtója viszonylag szabadon működhetett.

Az akkor már beteg és megfáradt Mezőfi Vilmos, az ÚSzDP egykori vezetője, átadta lapját, a Szabad Szót Szabó Pálnak, így a Nemzeti Parasztpárt maga mögött tudhatta Mezőfi egykori híveinek és olvasóinak jelentős részét, és indulásukban sokat segített az a tudat, hogy ők az egykori alföldi agrárszocialista hagyományok folytatói. A Szabad Szó országos lapként is megállta a helyét, és nagy olvasótáborot szerzett az Alföldön kívül is. Elmondható, hogy a szigorodó cenzúra ellenére fontos agrárproblémákat tett szóvá a háború alatt is. Mindez pedig a Kisgazdapártra is ösztönzőleg hatott.

1941-ben az FKGP új paraszti érdekvédelmi szervezetet hozott létre Magyar Parasztszövetség néven. Ez elvileg pártfüggetlen szervezet volt, illetve a két agrárpárt tagjainak szakmai egyeztető fórumaként is szolgálhatott. *„Az egész társadalom részekre bontása nem mehet odáig, hogy az egyes nagy rétegeket még külön kis rétegekre bontsuk, és például a parasztságon belül elkülönítsük a kisbirtokos-, a földmunkás- és a cselédréteget. (...) Hiszen nem is tagadja a magyar parasztság megszervezésének szükségességét ebben az országban senki. Csak úgy vagyunk, hogy (...) szívesen látná mindenki a parasztság szervezkedését, ha elsősorban neki használna. És valljuk be, hogy a parasztság ennek a fölfogásnak esett áldozatul a múltban mindenkor”* – mondta az alapításkor Nagy Ferenc (Nagy 1943: 5–6). Enyhe rosszallása akár a külön pártot alapító népi íróknak is szólhatott, és mindez már előrevetíthette a Parasztszövetség későbbi sorsát is: azt, hogy más érdekvédelmi szervezetekhez hasonlóan a háború után inkább a pártharcok, elsősorban a „dunántúli” agrárdemokrata hagyományokat továbbvivő Kisgazdapárt és az inkább az agrárszocialista vonalhoz közelítő Nemzeti Parasztpárt vetélkedésének színtere lett, mintsem az együttműködésé. 1943-ban egy külön Földmunkás Szakosztály is létrejött az MPSz kereteiben, élén Dobi Istvánal. A visszaemlékezések szerint itt még aránylag jól együtt tudott működni a két agrárpárt (Iliás 1985).

EGY RADIKÁLIS FÖLDREFORM LEHETŐSÉGE

A háború végén mind az FKGP, mind az NPP, mind a Szociáldemokrata Párt (amely ekkor már elhagyta nevéből a „Magyarországi” jelzőt) részt vett a német megszállók elleni ellenállási mozgalom szervezé-

sében és üldözött magyar állampolgárok mentésében a Magyar Frontnak nevezett ernyőszervezet keretein belül (Korom 1994). Nagyobb méretű fegyveres harcot azonban nem sikerült szervezniük, részben azért is, mert az ellenállás katonai vezetése viszonylag hamar fogságba esett, majd nagy részüket kivégezték a németeket kiszolgáló kollaboráns hatóságok. 1944 decemberében, mikor a keleti országrészben már véget értek a harcok, és a spontánul megválasztott új magyar önkormányzati szervek, a nemzeti bizottságok megkezdték az újjáépítő munka megszervezését, a Magyar Front is újjáalakult, Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) néven. A fenti három párton kívül még az ellenállási mozgalomban fontos szerepet játszó Magyar Kommunista Párt (MKP) és a liberális Polgári Demokrata Párt (PDP) lett tagja ennek a népfront-szervezetnek. Ez a pártközi együttműködés lett az alapja a Debrecenben megszerveződő új Ideiglenes Nemzeti Kormányának is. (Ennek miniszterelnöke viszont egy pártunkívüli katona, D. Miklós Béla tábornok lett.) Az MNFF programjának egyik legfontosabb eleme volt a földosztás, vagyis a nagybirtokrendszer helyén életképes családi gazdaságok létrehozása. Már ekkor megfogalmazódott az is, hogy a németekkel és nyilasokkal kollaboráló, azaz hazaáruló földbirtokosok egész birtokát el kell kobozni a földreform céljaira (MNFF 1977).

Az új földreform végleges koncepciója a koalíciós pártok közötti viták során alakult ki. A Független Kisgazdapárt minden visszaemlékezés szerint a nagyobb (illetve korabeli kifejezéssel „középbirtoknak” nevezett) 20–50 holdas birtokok megtartásának, illetve létrehozásának híve volt, mert úgy vélték, ezek alkalmasak inkább az önálló fejlődésre és a mezőgazdaság intenzív fejlesztéséhez szükséges beruházásokra. A pártot az Országos Földbirtokrendező Tanácsban az a Kerék Mihály képviselte, aki már az 1930-as években is egy radikális újraelosztáson alapuló földreform egyik legmarkánsabb képviselője volt. Koncepciójában azonban volt két nagyon fontos pont, amelyet parasztpárti és kommunista kollégái már kissé megalkuvónak vagy túlzottan is mérsékeltnak tarthattak. Az egyik ilyen javaslata volt, hogy a törvény ne írja elő a magánkézben megtartható földbirtok maximális méretét, hanem a földbirtokok arányát igazítsák az adott régió népesedési viszonyaihoz és földjeinek hozamadataihoz (Kerék 1939). A másik, mint arra már korábban utaltam, Kerék Mihály rendkívül aggasztónak

tartotta az önálló gazdálkodásra képes paraszti középréteg zsugorodását (uo.), így inkább a meglévő kisbirtokok kiegészítésének híve volt, mint annak, hogy minden igénylőnek földet juttassanak. Bár jegyzőkönyvek hiányában inkább csak következtethetünk arra, hogy Kerék az FKGP képviselőjében mit tartott meg a háború előtt, pártonkívüli szakértőként megfogalmazott elképzeléseiből, de a visszaemlékezések szerint a párt nagy mértékben támogatta őt (Nagy 1990).

Ezzel szemben azonban sokan tarthattak attól, hogy ha kevesebb igénylő kaphat földet, az valószínűleg újabb elégedetlenkedésekhez vezethet, ami tovább nehezítheti az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány akkor még valóban nem mindenhol stabil helyzetének konszolidációját. Minden valószínűség szerint ez (és nem a majdani kollektivizálás jó előre elkészített ravasz terve) okozta, hogy a rendelet végső változatában mégis az 5–20 holdas kisbirtokok koncepciója győzött.

A földreformról rendelkező jogszabály végül miniszterelnöki rendeletként jött ki először 1945 márciusában 600/1945. számon, és csak később, az év szeptemberében lett belőle az Ideiglenes Nemzetgyűlés által is elfogadott törvény. „A földreform végrehajtása életbevágó nemzeti érdek és gazdasági szükségesség. A nagybirtokrendszer megszüntetése után Magyarország mezőgazdasága erős, egészséges és termelőképessé válik, melyek a birtokosok telekkönyvileg bejegyzett tulajdonát képezik” – olvasható a törvény bevezetőjében (1945. évi VI. törvény). Az MNFF megállapodásának szellemében előírták, hogy teljes egészében elkobzandó a hazaárulók, a nyilas diktatúra kiszolgálói, a háborús bűnösök és a Volksbund-tagok birtokai.¹⁷ A törvény által megállapított birtokmaximum 200 hold volt parasztbirtokok esetén (azaz olyan tulajdonosok részére, akik maguk is földműveléssel foglalkoztak) és 300 hold olyan birtokosok esetén, akik igazolni tudták, hogy részt vettek az ellenállási mozgalomban. 20 hold lett az egy tulajdonosnál maradható szőlőbirtokok és gyümölcsösök aránya.

17 A Volksbund (teljes nevén: Volksbund der Deutschen in Ungarn, azaz Magyarországi Németek Népi Szövetsége) a magyarországi német kisebbség kulturális és érdekvédelmi szervezete volt, amely azonban egyértelműen a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt (NSDAP) befolyása alatt állt (és ezt már szimbólumaiban is kifejezésre juttatta). Így az ehhez való tartozást a II. világháború utáni magyar kormányzat már önmagában is „bűnjelnek” illetve a hazához való hűtlenség jelének tekintette.

A 10–100 holdig terjedő területű erdők községi tulajdonba, a 100 holdnál nagyobb erdőbirtokok állami tulajdonba kerültek. Az igények jelzését és a földtulajdon rendezését alapvetően helyben választott községi földigénylő bizottságokra és földbirtokrendező tanácsokra bízták, ezek felett megyei földbirtokrendező tanácsok álltak, és létezett egy Országos Földbirtokrendező Tanács is, amelyhez jogorvoslatért lehetett fellebbezni. Ennek elnöke Veres Péter, a korábban már említett gazda és népi író, a Nemzeti Parasztpárt elnöke lett, de helyet kaptak benne a korszak legjobb agrárszakemberei és a földreform korábbi teoretikusai közül például Kerék Mihály az FKGP és Donáth Ferenc az MKP képviselőjében. Az egy tulajdonosnak maximum kiosztható föld nagysága 15 hold volt szántóföldek és 3 hold szőlők vagy gyümölcsösök esetén. (Vagy 25 hold szántó, illetve 5 hold szőlő vagy gyümölcsös, ha az igénylő bizonyította ellenállási érdemeit.) Az ellenállókon kívül most is előnyt élveztek a földosztásnál a hadirokkantak illetve a volt politikai foglyok. A juttatottaknak végül is kötelező volt megváltást fizetniük a földért, ez azonban jóval alacsonyabb összegű és kedvezőbb lejáratú összeg volt, mint az 1920-as földreform esetén (1945. évi VI. törvény).

További fontos szempont volt, hogy a földreformmal megszűntek a kötött forgalmú nagybirtokok is, amelyek, mint láttuk még a mezőgazdaság klasszikus értelemben vett kapitalista fejlődésének útjába is akadályokat gördítettek.

Arról, hogy földosztásra szükség van, a jelek szerint széles körű konszenzus uralkodott mind a társadalom széles rétegei, mind a parlamenti pártok között. A végleges koncepció, mint már szó volt róla, nagy viták árán alakult ki, de a rendelet végrehajtása 1945 tavaszán nagy sietséggel megkezdődött, hogy a kormány a lakosság támogatását maga mellett tudhassa. A 600/1945. rendelet törvényerőre emelésének parlamenti vitája idején a földosztás már az ország nagy területén folyamatosan zajlott; az egyes pártok szónokai is mint befejezett tényként méltatták a törvényjavaslatot. *„1945. március 15-én új honfoglalás vette kezdetét, amely az azóta eltelt fél év alatt valóra váltotta a magyar parasztság évszázados álmát. (...) Magyarország megszűnt a latifundiumok országa lenni”* – mondta a Nemzetgyűlésben Donáth Ferenc, a törvényjavaslat betervezője (INGy 6. ülése 1946: 78). Szeder Ferenc, a Szociáldemokrata Párt szónoka hozzátette: *„Örülök annak, hogy a földbirtokre-*

form-probléma a magántulajdon elvi alapján oldódott meg. Örülök neki, hogy így és gyorsan sikerült, bravúros cselekedet volt.” Emellett felhívta a figyelmet: a következő lépés a szövetkezetek szerveződésének támogatása lesz, hogy a kisbirtokok hiányosságait ellensúlyozni tudják (uo. 84). Kovács Imre a Nemzeti Parasztpárt nevében a törvény egyenlősítő jellegét hangsúlyozta: *„A földbirtokreformmal a politikai hatalom is átszállott a népre. Parcellázták a politikai hatalmat is”* (uo. 85). Egyedül a Polgári Demokrata Párt szónoka, Füzesséry István adott hangot annak a korábban már említett véleménynek, hogy a magántulajdon alapján állva a hosszú távú fejlesztések szempontjából előnyösebb lehetne, ha az átlagbirtok mérete nagyobb lenne. *„Minthogy ez a kérdés nem egy politikai szezonra, hanem egy újabb évezredre van hivatva ennek a nemzetnek fő támasztópillérét, a parasztságot és a gazdaréteget hivatásában megerősíteni, alapos megfontolás tárgya kell legyen, hogy (...) a tisztelt Nemzetgyűlés milyen revíziót óhajt végezni. (...) Vállaljuk érte a felelősséget, akkor, de csak akkor, ha ennek a rendeletnek a végrehajtása nem újabb törpebirtokosok, mezőgazdasági proletárok százezreit termeli ki. (...) Nem akarjuk semmi szín alatt a koldusgazdák számát szaporítani”* – mondta Füzesséry (uo. 89). Ezeknek a szkeptikus szavaknak azonban a szavazás szempontjából már nem volt jelentőségük.

A törvény végrehajtása alapjaiban változtatta meg Magyarország gazdasági struktúráját. Veres Péter, az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke a földreform lezárásáról szóló parlamenti tárgyalások alatt az alábbi adatokról számolt be a Nemzetgyűlésnek 1946. december 18-án: a földreform során 5 millió 60 ezer hold megváltott és 539 ezer hold elkobzott földet vettek igénybe, ezzel 109 ezer volt mezőgazdasági cseléd, 261 ezer volt földmunkás, 213 ezer törpebirtokos, 32 ezer kisbirtokos, 22 ezer kisiparos, 1256 okleveles gazda és 1164 erdészeti dolgozó jutott földhöz (Nemzetgyűlés 83. ülése 1952: 871). Egy igénylő természetesen általában egy családot jelent, tehát a földreform jóval több ember megélhetését biztosította, mint amit a számokból látunk. Egy másik, mai adat ehhez hozzáteszi: az összes igénylő száma 730 ezer volt, ebből 660 ezret, azaz az igénylők 90%-át minősítettek jogosultnak (Ö. Kovács 2017: 32).

Mindennek következtében a földtulajdon arányai jóval kiegyenlítettettek lettek. Az 5–10 holddal rendelkező gazdák aránya 26,5%-ra, a 10–20 holdasoké 21,7%-ra, a 20 holdon felülieké 29,3%-ra változott

(Veres 2000: 117). Amellett tehát, hogy a birtokok sokszor valóban erősen szétaprózódtak, a földreform nem „zúzta szét”, és nem „fosztotta ki” a középbirtokos parasztságot sem.

Természetesen nincs szükség arra, hogy az 1945-ös földreformot olyan történelmi eseménynek tüntessük fel, amely az ország minden problémáját egyszerre megoldotta, és érdemes kritikával kezelnünk minden olyan forrást, amely a földreformnak kizárólag csak a csak a pozitív eredményeit hangsúlyozza (főleg ha az a forrás valaki olyan visszaemlékezése, aki a földreform megvalósításában maga is részt vett, tehát saját tetteit is igazolni akarja, pl. Donáth 1969). Egyrészt ha az eredményeket nem csak számokban próbáljuk kifejezni, láthatjuk, hogy a parasztság széles rétegeinek nem voltak az önálló birtok műveléséhez megfelelő eszközeik, az eszközvásárláshoz és fejlesztésekhez nem volt tőkájük, de nagyon sokszor megfelelő szaktudásuk sem. Illetve hatalmas terheket jelentett az újjazdák számára a háborús jóvátétel és az újjáépítés költségei, valamint az ezek miatt kivetett kötelező beszolgáltatások. Már a korban is többen rámutattak, hogy ebben a helyzetben a parasztok nagy része továbbra is ki volt téve az eladósodás veszélyének, illetve rá lehetett szorulva a bérmunkára más tulajdonosok számára (Ádám 1947). Ezek azonban nem olyan problémák voltak, amelyekkel pl. a korabeli agrárpártok és érdekvédelmi szervezetek képviselői ne lettek volna tisztában, ne adtak volna ezeknek hangot, és ne dolgoztak volna ezek megoldásán.

A szövetkezetek támogatása, a kistulajdonosok közösségi összefogásra biztatása és az ilyen kezdeményezéseknek szánt állami segítségnyújtás sürgetése pontosan ezt a célt szolgálta. És szövetkezetszervezésen a korabeli teoretikusok és gyakorlati szakemberek egyáltalán nem csak és nem feltétlenül a szovjet típusú kényszerkollektivizálást értette, sőt a többségük ezt elutasította.¹⁸

Másrészt annak ismeretében, hogy a korábbi birtokviszonyok milyen problémákat, aránytalanságokat és sok esetben tragédiákat

18 Mint láttuk, a kelet-európai agrárpártoknak általában is célja volt a földosztás mellett a szövetkezetek létrehozása és támogatása. Nem volt ez alól kivétel a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt sem. Számos szószólójuk (neves agrárszakemberek) igyekezett, sokszor nem is eredménytelenül, népszerűsíteni a szövetkezeteket. Közülük sokakat nem sokkal később pont azért söpört félre a sztálinista diktatúra, mert alulról építkező szövetkezeti koncepciójuk nem felelt meg az egyetlen párttá váló állampártnak. Lásd pl. Gombos (1947), Jócsik (1947), B. Rácz (1946).

okoztak a magyar társadalom életében, mindenképpen elmondhatjuk, hogy megtette az első lépést a problémák jelentős részének rendezése felé. Így tehát nincs okunk arra sem, hogy az 1945-ös földreformban kizárólag egy felülről jövő erőszakos állami beavatkozást lássunk a korabeli gazdasági életbe, amely kizárólag a majdani kommunista diktatúra kiépítését és a pár évvel később bekövetkező erőszakos kollektivizálást szolgálta.¹⁹

Mindezek fényében tehát fontos újra leszögezni: a magyar parasztság 20. századi történetének és e hagyományos réteg fokozatos eltűnésének történetét nem kezdetjük a század közepén, a kollektivizálás történetével, és nem tehetjük kizárólag a „kommunista hatalmat” felelőssé a hagyományos paraszti életforma eltűnéséért. Tény, hogy a kényszerkollektivizálás adta meg ehhez a végső lökést. Minden olyan elképzelés azonban, hogy a kollektivizálás előtt egy évszázadon keresztül (a jobbágyfelszabadítás óta) egy családi kisbirtokokon gazdálkodó egységes, és többé-kevésbé önellátó paraszti réteg létezett, amelynek életformáját és „hagyományait” (értve ezalatt általában a folklórját) egy alternatív, kollektivistá kozmopolita rend tüntette el,²⁰ alapvetően téves modell. A magyar parasztság válsága, mint láttuk, az 1880-as években kezdődött, és valóban nemzetközi folyamatok: egy globális kapitalista piac mozgásainak eredménye volt. A magyar földreformkísérletek, amelyeket minden esetben hosszas társadalmi megfigyelés és elméleti előkészítés érlelt ki, éppen az egységes, kis- és középbirtokos parasztság megteremtésére tett kísérletek voltak (a nélkül az illúzió nélkül, hogy minden paraszt teljesen önellátó és mindenki mástól független gazdálkodóvá válhat). Hogy ezeknek végső soron utolsóként az 1950-es és 1960-as évek kényszerkollektivizációja vetett véget, kétségtelen.

19 Az utóbbi években egy ilyen kép kialakítására tett kísérletet például Ö. Kovács József (2017, 2020). Írásaiban felhívta a figyelmet arra, hogy a földreform vizsgálatát érdemes függetleníteni attól a legendáriumtól, amelyet róla az államszocializmus történetírása kialakított. Mindemellett az Ö. Kovács által sugallt kép nem kevésbé egyoldalú és tendenciózus, mint bírálatának tárgya, hiszen a földreformot kizárólag „külső erőknél” tulajdonítja, és összemossa a pár évvel később kezdődő kényszerkollektivizálással.

20 Lásd: „A földbirtok köré szerveződő hagyományos életvilágokat, társadalmi-gazdasági egységeket, és hagyományos jövőképet széttörték” – írja Ö. Kovács József (2020: 51), megintcsak homályban hagyva, hogy a parasztság valamelyik rétegére (a cselédekre, esetleg a középbirtokosokra) vagy az arisztokratákra, „jövőképre” gondol.

Ez a folyamat azonban nem szükségszerű folytatása volt az 1945-ös földreformnak, hanem éppen azzal ellentétes irányban haladt.

EGY ÚJ PARASZTSÁG VÍZIÓJA

A földosztás után a két magyar agrárpárt továbbra is igyekezett a földhöz jutott parasztságot és az újonnan létrejövő szövetkezeteket segíteni, többek között a mezőgazdasági (felnőttképzési) oktatás minél szélesebb körű megszervezésével, illetve a gazdák és szövetkezeteik részére minél nagyobb állami támogatást is kiharcolni. A földreform utáni további tervekről, az agrárfejlesztés lehetőségeiről is számos új elképzelés, cikk, vitairat látott napvilágot ekkor. Talán a legjelentősebb (mert legszélesebb horizontú) ezek közül Veres Péternek *A paraszti jövő* című írása, amely már 1948-ban, az erőszakos kollektivizálás megkezdésének előestéjén készült el, de még mindig egy önálló parasztpárti politika, egyfajta agrárdemokratizmus mellett állt ki (Papp 2015). (Igaz, eközben még mindig azt bizonygatta, hogy a Magyar Kommunista Párt, „ahogy látjuk, a kisüzemi termelést nem csak tudomásulveszi, hanem pártolja is.” (Veres 2000: 162)) Művében Veres világosan különbséget tett szövetkezet és szovjet típusú kolhoz között. Előbbi feladatainak elsősorban az egyes kisgazdaságok által megtermelt javak közös értékesítését, az eszközök közös, kedvezőbb beszerzését, a hitelnyújtást és a feldolgozás megszervezését tekintette, szemben a minden munkafolyamatot közösség tevő és szigorúan ellenőrző kolhozokkal szemben (uo.). Emellett olyan nagy jövő előtt álló művelési ágak elterjesztésében is látta a szövetkezetek szerepét, mint a méhészet (uo.). Újra hangsúlyozta az intenzív művelésfejlesztés fontosságát, ehhez pedig a talajjavítás technikáinak fejlesztését, az ipari növények (dohány, len, kender) (uo.), a gyümölcsök és a takarmánynövények termelésének szükségességét (uo.), utóbbiból következően pedig kivitelre tenyésztett állatok (elsősorban a sertések és a nemesített marhafajták) szerepének növekedését (uo.), valamint a korábbiakhoz hasonlóan az intenzíven fejleszthető, „belterjes” kertészeti kultúra terjedésének jelentőségét (uo.). Az ipart illetően továbbra is úgy vélte, a meglévő mezőgazdasági nyersanyagokra épülő ipar fejlesztése lehet a leglogikusabb stratégia. „Nálunk nem kell nehézipart építeni, mert van, csak nem eléggé jövedelmező a termelése, mert

nincs elég nyersanyaga és fűtőanyaga, nincs biztos állandó piaca és elavult a felszerelése. (...) Újjáépítésének és versenyképességének feltételei vannak, azt meg csak a mezőgazdaság várható többletkiviteléből tudjuk majd fedezni. A kiindulási pont tehát a mezőgazdasági termelés fokozása” – írta (uo.). A könyv alapvetően optimista hanggal ér véget: Veres Péter a jelek szerint minden kormányzati harc, a kommunistáknak tett túlzó engedmények és az egyre növekvő hidegháborús nemzetközi feszültség ellenére hitte, hogy Magyarországon megvalósítható egy saját erőre alapozott (skandináv mintához hasonló) jóléti szociális, középutas politika. „A mi álmunk az, hogy zöld fák között, egészséges, tágas tornácos, fehérfalú házak legyenek, magasbanyúló fehér templommal, (...) vaskos szövethuzati házakkal, levegős, napfényes iskolákkal: ilyen legyen az új magyar falu képe” – fejezte be könyvét a népszerű parasztíró (uo.).

Ekkorra azonban már mind a két agrárpárt defenzívába szorult a kommunisták egyre agresszívabb politikájával szemben. Az önálló pártérdekek mellett következetesen kiálló, határozottabb vezéregyeniségek (amilyen a Parasztpártban Kovács Imre, vagy a Kisgazdapártban részben Nagy Ferenc volt) eddigre nagyrészt háttérbe szorultak vagy emigrációba kényszerültek. A Veres Péterhez hasonló teoretikusok, akik a gyakorlati, napi politikához kevésbé értettek, kénytelenek voltak végignézni pártjaik önállóságának teljes felszámolását, majd megszüntetésüket. A teljes kommunista hatalomátvételt eldöntött és megváltozhatatlan tényré tette a szovjet csapatok magyarországi jelenléte, illetve az, hogy a kialakuló hidegháborús szembenállásban, a kölcsönös háborús pszichózisban Sztálin és köre úgy döntött: az eddiginél is szorosabbra fűzik európai szövetségeseik Szovjetunióknak való alávettségét.

A kényszerkollektivizálás kezdetét általában Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédéhez szokták kötni. Bár erről kezdetben még a Kommunisták Pártja és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséből létrejött Magyar Dolgozók Pártjában sem volt egyetértés (Papp 2017), ekkor már aligha lehetett eredménnyel ellentmondani Magyarország jövődiktátorának. Pontosan egy évvel Rákosi kecskeméti beszéde után az új alkotmány elfogadásával a kommunista hatalomátvétel teljessé vált. A mezőgazdaság szervezésében újra az egykor Karl Kautsky által megfogalmazott elvek jutottak érvényre (a tőkekoncentráció ipari logikához hasonló érvényesítése a mezőgazdaságban és ennek

megfelelően egy köztulajdonba vett nagyüzemi termelés biztosítása), azonban a korábbinál is jóval agresszívabb formában, valamint alapvetően ismét a tőkefelhalmozás kapitalista logikáját követve a szövetségi öngazgatás elveivel szemben.

BEFEJEZÉS

A magyar (és más európai, elsősorban kelet-európai) agrármozgalmak története, szervezkedésük és ideológiáik példái számunkra nem csupán történettudományi érdekességek lehetnek. Napjainkban érdekes módon sok szempontból megint van esély arra, hogy a földkérés aktuálissá váljon a világ számos részén, akár a régi „nagyüzemkiszüzem vita” folytatásaként is. Ennek környezetvédelmi jelentősége is van. Mint a Fordulat korábbi cikkei is rámutattak, a tőkekoncentráció, illetve a felhalmozás logikájából egyenesen következik nem csak az emberi munkaerő, hanem a természeti erőforrások kizsákmányolása is (Gagyai 2020).

Ennek legszembetűnőbb példáit talán Latin-Amerikában láthatjuk, ahol a nagybirtokok kialakulása részben egy gyarmati monokultúrás tömegtermelésre berendezkedett mezőgazdaság következménye volt. Nem véletlen azonban az sem, hogy innen, a dél-amerikai térségből indult ki napjaink legnagyobb nemzetközi földműves-kistermelői-érdekvédelmi mozgalma, a *Vía Campesina* („Földművesek Útja”), amelynek ma már számos tagszervezete van szerte a világon. A *Vía Campesina* 2009-es, Jakartában kiadott kiáltványa felhívja a figyelmet a kis helyi birtokok előnyeire: a kisbirtokok által dominált (azaz: decentralizált) mezőgazdasági termelés a kizsákmányolás csökkentése mellett azt segíti, hogy minél több ember juthasson élelemhez, ráadásul hatékonyabban járul hozzá a Föld biodiverzitásának fenntartásához, hiszen a földeket így változatosabban és a helyi igényeknek megfelelően lehet művelni anélkül, hogy a talaj gyorsan kimerülne, mint a monokultúrás ültetvényes termelés következtében. A kisbirtokok kevesebb helyet foglalnak el a természeti környezettől, illetve biztosíthatják annak organikus felhasználását (azaz megelőzhetik pl. a túlzott erdőirtásokat). A helyi igények kielégítésével a szállítás is egyszerűsödik, ez pedig megint csak jóval környezetkímélőbb meg-

oldásokhoz vezet, mint a nagy távolságra szállított, hosszú tartósítást igénylő élelmiszerek esetén. A világszervezet képviselői hangsúlyozzák, hogy az ilyen szerves, decentralizált kisbirtokok kialakításához a világ számos helyén földosztó földreformra lesz szükség. „A megoldás nem csupán technika és biológia kérdése. A szerveződés szükséges formái és a mezőgazdaság fenti formáinak megvalósítása a feladatok decentralizálását kívánja meg, sok millió ember, közösségek és szervezetek bevonását” – olvasható a közlemény végén (Small Scale é. n.).

A magyar agrárdemokrata mozgalmak (agrárszocialista szervezetek, földműves-pártok, népi írók) korunk számára azért lehetnek érdekesek, mert a maguk idején és módján szintén a korlátlan felhalmozás logikájának meghaladására és az organikusabb, kevésbé kizsákmányoló termelés kialakítására tettek kísérletet, miközben a maiakhoz sokszor igen hasonló társadalmi problémákkal szembesültek. Történetüket természetesen kritikus szemmel és koruk kontextusának pontos ismeretével érdemes vizsgálni, szellemi örökségükben azonban mindenképpen lehetnek számunkra is hasznosítható szempontok.

HIVATKOZOTT IRODALOM

1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről. Interneten: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (Letöltve: 2021.04.21.)
1924. évi VII. törvény a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920:XXXVI. törvénycikk kiegészítéséről. Interneten: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92400007.TV&targetdate=&printTitle=1924.+%C3%A9vi+VII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltve: 2021.04.23.)
1928. évi XL. törvény az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról. Interneten: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92800040.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40> (Letöltve: 2021.04.23.)
1945. évi VI. törvény a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. Interneten: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8213> (Letöltve: 2021.04.23.)

- A Márciusi Front programja ([1937] 2000): A Márciusi Front programja. In: *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914-1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.
- Ádám László (1947): Osztályok és jövedelmek a mezőgazdaságban a földreform után. In: *Szocializmus*, No. 1.: 53–56.
- Az 1919. évi XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatásáról (1919. február 16.). In: *Magyar történeti szövegyűjtemény 1914-1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.
- B. Rácz István (1946): *A Független Kisgazdapárt ifjúságának kiskátéja*. Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Országos Ifjúsági Szövetsége.
- Balogh Edgár (1974): Kolozsvári Bokréta. In: *Duna-völgyi párbeszéd. Cikkék, tanulmányok, dokumentumok 1929-1972*. Szerk.: Bella György. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bartha Ákos (2017): *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Berend T. Iván – Ránki György (1972): *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1973): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944*. Kossuth Könyvkiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bibó István – Erdei Ferenc (1983): A magyar közigazgatás reformja. (A Nemzeti Parasztpárt javaslata). In: *Bibó István összegyűjtött munkái 3*. Szerk.: Kemény István – Sárközi Máttyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bognár Bulcsu (2012): *A népies irányzat a két világháború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Loisir Kiadó.
- Czettler Jenő (1995): Földbirtok-politika. In: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek*. Szerk.: Tóth Pál Péter – Hidvégi Violetta. Századvég Kiadó – A Jászságért Alapítvány – Püski Kiadó.
- Dancziger Kálmán (1947): Mit ígér a három nagy reform? In: *Szocializmus*, No. 1.: 44–52.
- Dániel Arnold (1906): *A magyarországi földművelő szocializmus feladatai*. Huszadik Század kiadása.
- Dániel Arnold (1913): A többtermelés és a kisbirtok II. In: *Huszadik Század*, 1913/2.: 153–187.
- Dobi István (1962): *Vallomás és történelem II. kötet*. Kossuth Könyvkiadó.
- Dolmányos István (1960): *Mezőfi és a koalíció*. Akadémiai Kiadó.
- Donáth Ferenc (1969): *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947*. Akadémiai Kiadó.

- Éber Márk – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
- Erdei Ferenc (1939): *Magyar város*. Athenaeum.
- Farkas József (1971): Az 1898-as „rabszolgatörvény” és a Bánffy-kormány más „törvényes intézkedései” a szocialista szervezkedés visszaszorítására. In: *Tudományos Szocializmus*, 3-47.
- Féja Géza (1980): *Viharsarok*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- FKGP ([1930] 1991): A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Programja (1930). In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó.
- Fricz Tamás (1997): *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Napvilág Kiadó.
- FSzP ([1906] 2003): A Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt programja. (Békéscsaba, 1906. március 17.). In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Gagyí Ágnes (2020): Szolidáris gazdaság és kapitalizmus. Az alternatív gazdaság új mozgalmi modelljei globális és magyar környezetben. In: *Fordulat*, No. 27.: 6–36.
- Gombos Imre (1947): *Szövetkezeti mozgalom*. Magyar Népi Művelődési Intézet.
- Gunst Péter (1998): A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadításától napjainkig*. Szerk.: Gunst Péter. Napvilág Kiadó.
- Hodža, Milan (2004): *Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések*. Kalligram Kiadó.
- Hofer Tamás (2009): A népművészet Györffy István kutatásában. In: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan Kiadó.
- Huszadik Század (1908): A Parasztpárt programja II. In: *Huszadik Század*, 1908/9.: 228-243.
- Iliás Ferenc (1985): A Szabad Szó szerkesztőségében (II. rész). In: *Tanúságtévők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. 4/c kötet, 1941–1944. Szerk.: Petrák Katalin. Kossuth Könyvkiadó.
- INGy 6. ülése ([1945] 1946): Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 6. ülése 1945. évi szeptember hó 11-én, kedden, Zsedényi Béla és Juhász Nagy Sándor elnöklése alatt. In: *Az 1944. évi december hó 21-ére Debrecenbe összehívott, majd később Budapestre összegyűlt Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója*. Athenaeum.
- Iván János (1935): *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1914*. Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság.

- Jócsik Lajos (1947): *Szövetkezeti világ felé*. Magyar Kereskedelmi és Szövetkezésiügyi Minisztérium.
- Kárász József (1937): Írók a vádlottak padján. In: *Híd*, 1937. november, 8.
- Kerék Mihály (1937): A magyar agrárreform problémái. In: *Dudar 1937*. Szerk.: Lengyel András, Simon János. Országos Közművelődési Központ.
- Kerék Mihály (1939): *A magyar földkérdés*. MEFHOSz Könyvkiadó.
- Király István (1966): *Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt*. MTA Dunántúli Tudományos Intézete – Akadémiai Kiadó.
- Korom Mihály (1994): A Magyar Frontban részt vett politikai erők és tevékenységük fő jellemzői. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Szerk.: M. Kiss Sándor. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kovács Imre ([1936] 1989): A néma forradalom. In: *A néma forradalom – A néma forradalom a Parlament és a bíróság előtt*. Szerk.: Erdész Ádám. Cserépfalvi Kiadó – Gondolat Kiadó – Tevan Kiadó.
- Kovács Imre ([1946] 2003): A demokrácia útja Magyarországon. In: *Válogatott tanulmányok, 1935–1947*. Magyar Napló.
- Magyar Nemzeti Tanács programja (2000): A Magyar Nemzeti Tanács programja (1918. október 25.). In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.
- Mariano, Alessandro – Hilário, Erivan – Tarlau, Rebecca (2016): Pedagogies of Struggle and Collective Organization: The Educational Practices of the Brazilian Landless Workers' Movement. In: *Interface*, Vol. 2016., No. 8.: 211–242.
- MFSzPP ([1897] 2003): A Magyarországi Független Szocialista Párt programja. (Cegléd, 1897. szeptember 8–10.) In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Mit kíván a magyar nép? ([1938] 1987): Mit kíván a magyar nép? A Márciusi Front programja. In: *A Márciusi Front. Előzmények és zászlóbontás*. Szerk.: Pintér István. Kossuth Könyvkiadó.
- MNFF ([1944] 1977): A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja (1944. december 3.) In: *A Magyar Népfront története. Dokumentumok 1935–1975*. II. kötet. Szerk.: Szabó Bálint. Kossuth Könyvkiadó.
- Mónus Illés (1988a): A magyarság útja II. In: *Mónus Illés válogatott írásai*. Szerk.: Szabó Ágnes – Pintér István. Kossuth Könyvkiadó.
- Mónus Illés (1988b): Szociográfia. In: *Mónus Illés válogatott írásai*. Szerk.: Szabó Ágnes – Pintér István. Kossuth Könyvkiadó.
- MSzDP ([1930] 2000): A Magyarországi Szociáldemokrata Párt új agrárprogramja (1930. szeptember 7–9.). In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó.

- Mucsi Ferenc (1962): Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1900–1906-ig. In: *Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. I. kötet. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán. Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete – Táncsics Könyvkiadó.
- Nagy Ferenc (1943): *A Magyar Paraszti Szövetség programja*. Magyar Parasztszövetség kiadása.
- Nagy Ferenc (1990): *Küzdelem a vasfüggöny mögött I*. Európa História.
- Nagy József (1989): A Nagyatádi-féle földreform lezárása és eredményei. In: *Történelmi Szemle*, 1989.: 24–48.
- Németh László (1937): Irodalmi pörök. In: *Híd* 1937. december 1.
- Nemzetgyűlés 83. ülése ([1946] 1952): A Nemzetgyűlés 83. ülése 1946. évi december hó 18-án, szerdán Varga Béla és Kossa István elnöklelte alatt. In: *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés naplója*. IV. kötet. 67–88. ülés. Athenaeum.
- NPP ([1939] 1991): Mit akar a Nemzeti Parasztpárt? In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Kossuth Könyvkiadó.
- OFGP ([1909] 2003): Az Országos 48-as és Függetlenségi Gazdapárt programja. (Szentgál, 1909. november 29.). In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Ormos Ede (1974): 1894. április 22. A hódmezővásárhelyi munkásrendülés. In: *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. 1. kötet (1868–1905). Kossuth Könyvkiadó.
- Ö. Kovács József (2017): Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk.: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Ö. Kovács József (2020): 1948 a fordulat éve? 1945 értelmezése a társadalomtörténeti események tükrében. In: *Levéltári Közlemények 2020.*: 41–55.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó.
- Papp István (2015): Veres Péter megkésett tiltakozása: A paraszti jövő az állambiztonság. In: *Szemek a láncban. Játzmák a magyar állambiztonság történetében*. Szerk.: Ablonczy Balázs – Nemes Krisztián. Jaffa Kiadó.
- Papp István (2017): *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.
- Pataki Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó.
- Pongrácz Kálmán (1936): Az agrárproblémák társadalmi és politikai mozgalmaink tükrében. In: *Társadalomtudomány*, No. 5.: 308–326.
- Poszler György (2008): *Az eltévedt lovas nyomában*. Balassi Kiadó.

- Pritz Pál (2020): Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András és Féja Géza. In: *Múltunk*, Vol. 2020., No. 1.: 92–114.
- Rácz Lajos (1935): Birtokpolitikai reformjavaslatok. In: *Társadalomtudomány*, No. 4.: 265–279.
- Reitzer Béla (1937): Szerkezeti változások a magyar paraszttársadalomban. In: *Dudar 1937*. Szerk.: Lengyel András – Simon János. Országos Közművelődési Központ.
- Sidó Zoltán – Szarvas Márton (2020): Hangya a világréndszerben. A huszadik század eleji magyar szövetkezeti rendszer kritikai elemzése. In: *Fordulat*, No. 27.: 249–264.
- Simon Péter (1962): A kiegyezés utáni mezőgazdasági tőkés fejlődés és a századvégi agrárszocialista mozgalmak. In: *Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848–1948*. I. kötet. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szakács Kálmán. Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete – Táncsics Könyvkiadó.
- Sipos József (2009): *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Gondolat Kiadó.
- Small Scale (é. n.): *Small Scale Sustainable Farmers Are Cooling Down The Earth*. In: *ViaCarpesinaViews*. Jakarta, December 2009. Interneten: <https://via-carpesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2010/03/Small-Scale-Farmers-Cool-Down-EarthEN.pdf> (Letöltve: 2020.04.20.)
- Somogyi Imre (1942): *Kert-Magyarország felé*. Magyar Élet.
- Szabó Gyula (2010): *Föld- és területrendezés. Agrárvilági fordulatok, magyar reformok*. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_FTR2/ch01s03.html (Letöltve: 2021.04.21.)
- Ungváry Krisztián (2001): Népi írók és a szociálpolitika. In: „*Emberek és eszmék*”. *Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára*. Szerk.: Gebei Sándor. Esterházy Károly Főiskola.
- ÚjSZDP ([1900] 2003): Az Újjászervezett Szociáldemokrata Párt programja. (Budapest, 1900. április 18.). In: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE-Eötvös Kiadó.
- Varga Jenő (1909–1910a): A föld mint termelőtényező. In: *Szocializmus*, No. 8.: 370–372.
- Varga Jenő (1909–1910b): Kisüzemek megmaradása a mezőgazdaságban. In: *Szocializmus*, No. 2.: 82–85.
- Veres Péter (2000): A paraszti jövő. In: *Magyar megmaradás; A paraszti jövő; Az Alföld parasztsága; Parasztsors – magyar sors*. Püski Kiadó.
- Veres Péter (2000): *Magyar megmaradás*. Püski Kiadó.